Проф. д-р СТАНЧО ВАКЛИНОВ • к. и. н. СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

КЛАДЕНЦИ ранносредновековно българско селище

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО «ГЕОРГИ БАКАЛОВ» — ВАРНА

1981

© Станчо Вакринов, Станислав Станилов, 1983
c/o Jusautor, Sofia

930. 26. 021

Началото в проучванията на старобългарската селищна мрежа е поставено по време на обиколките на братя Шкорпил из освободените от османско владичество български земи. Така стават известни първите центрове на ранносредновековна България, много от нейните укрепления и селища. Системно изследване на старобългарските средища започва едва след 1944 г. като резултат на повишения интерес към материалната култура и бита на българския народ, особено в периода на неговото формиране.

Разкопките на укрепеното селище при с. Кладенци, Толбухински окръг, проведени от 1960 до 1966 г., са едни от първите проучвания на ранносредновековно селище у нас. В състава на експедицията взеха участие и Златозара Гочева, Кунка Рогева, Тодор Овчаров, Неждет Наимов, на които изказваме благодарност. Особено задължени сме на Окръжния съвет за култура, на колектива на Окръжния исторически музей в Толбухин и най-вече на Любка Бобчева за отзивчивостта и съдействието по време на нашата работа и при обработката на материалите за изследването им.

Надяваме се, че макар и с известно закъснение, публикуването на резултатите от разкопките ще бъде значителен принос в изясняването на ред проблеми на старобългарската материална култура и на формирането на българската народност през ранното средновековие.

Авторите

На 15 септември 1978 г., на връщане от разкопки в Плиска, почина внезапно незабравимият ми учител докторът на историческите науки професор Станчо Ваклинов. Настоящият труд бе завършен няколко месеца преди това, но имаше някои препоръки за добавки и изменения. Не можах да си ги позволя и с помощта на Маргарита Делинова Ваклинова предлагам на читателите работата такава, каквато за последен път мина през ръцете на професор Станчо Ваклинов. На светлата му памет посвещавам всичките си усилия, които положих за издаването на «Кладенци — ранносредновековно българско селище».

Станислав Станилов

София, 17 август 1980 г.

Проучване на селището

Местоположение. Кладенци се намира на 30 км северозападно от гр. Толбухин. Селото е разположено в местност, характерна за вътрешния лесостепен район на Западното Черноморие. Слабо наклонената към север равнина се прорязва от суходолията на множество сезонни потоци, насочени към широкото и дълбоко суходолие на полупресъхналата рекичка Канъгьол.[1]

Съвременното село получава името си от изворите. Сред сухата равнина това място винаги е било привлекателно за заселване.

Останките от средновековното селище попадат в периферията на съвременното село. Първите сведения за него дава К. Шкорпил. Той го определя като едно от землените укрепления по пътя от Силистра към първата българска столица Плиска.[2] Намира се на височината Хисарлък в местността Кърк-бунар (Четиридесет кладенци), където наистина има много кладенци, дълбоки между 12 и 15 м. Той дава и описание на тогавашното състояние на укреплението, неговата форма и приблизителни размери. За самото селище обаче няма информация, тъй като очевидно К. Шкорпил се е интересувал от него като укрепление със стратегически характер по пътя към столицата. Сравнително по-подробно е описанието на самото укрепително съоръжение, доколкото се е виждало на повърхността. Той отбелязва и останките от група девташлари, разположени южно от укреплението на Хисарлъка в квадрат по 5 камъка, а северозападно от тях група от 8 малки, както изглежда, тракийски надгробни могили.

В хода на проучванията стана известно, че местните жители наричат укреплението и с името «Прегон-касаба».[3] Не е изключено това наименование да има старобългарски произход, ако се вземе пред вид, че селището е разположено точно на половината разстояние по пътя между Дръстър (Силистра) и Плиска и че това разстояние може да бъде изминато с кон точно за един ден, т. е. оттук има един «п[е]регон» път и до Дръстър, и до Плиска (обр. 1). Такива разстояния, изглежда, имат особено значение, щом получават и особена маркировка — за това съдим по надписа на колона от времето на Омуртаг (сега тя се намира в църквата «Св. четиридесет мъченици» във Велико Търново).[4] Висока могила издигнал ханът на средата на пътя между Плиска и новия си дом на Дунав и тя била на 20 000 оргии и от «стария дом», и от Дунава. Ако се приеме, че новият строеж на Омуртаг е бил при Силистра, то селището при с. Кладенци е именно на средата на пътя и тогава въпросната могила е била тази на западния край на селото.

В същност и това бе едно от съображенията за проучване на характера, ролята и значението на това укрепено селище в старобългарската селищна система. Провеждането на разкопките бе извършено в строго определена последователност с цел най-пълно и всестранно проучване на

---

[1] Станчев Сг. Старобългарската култура през VIII — X в. Кратка археологическа характеристика. Трудове на Висш педагогически институт «Братя Кирил и Методий», 1, 2, 1963/1964.

[2] ИРАИК, X, с. 379, 505, Табл. CXIII$_1$.

[3] Жителят на с. Борачево Селим Сюлейманов Абтраимов знае от стари хора и селото името на градището Прегом (Прегон?)-касаба.

[4] Beševliev V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1953, No 55, S. 246 ff.

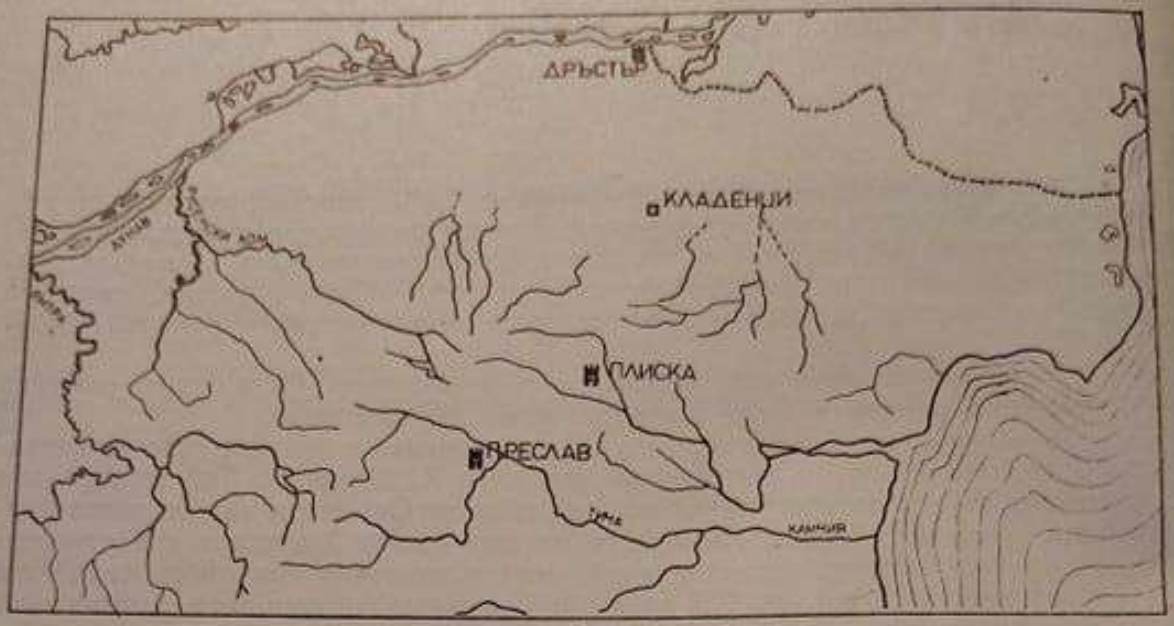

Обр. 1. Разположение на селището при с. Кладенци спрямо старобългарските центрове Плиска, Преслав и Дръстър

селището (обр. 2). Разкопана беше площ от около 2000 кв. м, която обхваща терени в укреплението, самото укрепително съоръжение и на места вън от неговите очертания.

Стратиграфия на културните напластявания. Теренът, върху който се намират останките от селището, както по всичко изглежда, не е бил обработван поне в последните десетилетия. След вдигането на гъсто обраслия с трева хумус обаче стана ясно, че почвата е била обработвана в неопределимо за нас време. Вероятно това е земя, принадлежаща към обработваните площи на неизвестно за нас засега селище. То е съществувало вероятно преди заселването на съвременното село Кладенци. За интензивна обработка говори голямото количество много силно фрагментирана керамика, разпръсната в хумуса.

Дебелината на културните напластявания в селището е различна за различните сектори и варира между 0,40 — 0,60 м и 0,80 — 1,20 м (обр. 3).

На дълбочина до 0,40 — 0,60 м на много места безпорядъчно са разпилени необработени камъни, някъде те са събрани на купчини. Хумусният пласт се примесва и с натрошени керемиди с полепнал по тях хоросан, с късове от отухлени мазилки с примеси от плява, по които са останали отпечатъци от коловете на жилищните конструкции. На две места в този пласт са останали запазени части от каменни настилки. Едната, с размери 4 х 1,50 м, е оградена към запад с бордюр от по-едри камъни. Тя ляга върху останки от насипа в ранносредновековното жилище XI. Другата настилка не е така равна и отчасти ляга върху рова на укреплението, на 1,30 м от неговото дъно. С този пласт, и то намерени върху калдъръма, са свързани малко на брой фрагменти от тънкостенна битова керамика. Това дава възможност да се предполага за съществуването на селище на същото място през XII — XIVв. Но хумусният пласт, в който попадат следите от него, е много обезличен и затова нищо по-определено не може да се каже нито за характера, нито за структурата му. Може да се смята, че жилищата са били наземни и камъкът, употребен в конструкцията им, е местен, събиран в близките долове. Стените са

били отчасти плетени и обмазани с глинена мазилка, за което говорят разпилените в хумуса късове.

Промяната в оцветяването на пръстта на дълбочина между 0,50 — 0,70 м към кафявосива и след това към черноземна бележи следващия културен пласт. Преливането към пепелява оцветяване е с дебелина 0,10 — 0,15 м. В този пласт се намират късове от старобългарска керамика, сравнително по-добре запазена и в по-добро състояние от тази в горния пласт. Наситеността с находки не е еднаква за отделните сектори. За отбелязване е, че най-много фрагменти от битова керамика се намират именно там, където по-късно при разкриването не са открити съоръжения — жилища, ями или пещи.

Особено значим за проучването е пластът на дълбочина 0,60 — 0,70 м от повърхността, който има пепелявочерен цвят със сивкави оттенъци. На места в него се виждат охровокафяви петна. Пластът съдържа само старобългарска керамика, фрагментирани животински кости и различни други предмети, свързани с бита на обитателите на селището. С пепелява пръст са запълнени жилищата, ямите и пещите. В свободния терен между жилищата и ямите този насип е с жълтеникав цвят, но пак наситен с керамични фрагменти и животински кости.

Обр. 2. План на укреплението с план-квадратната мрежа

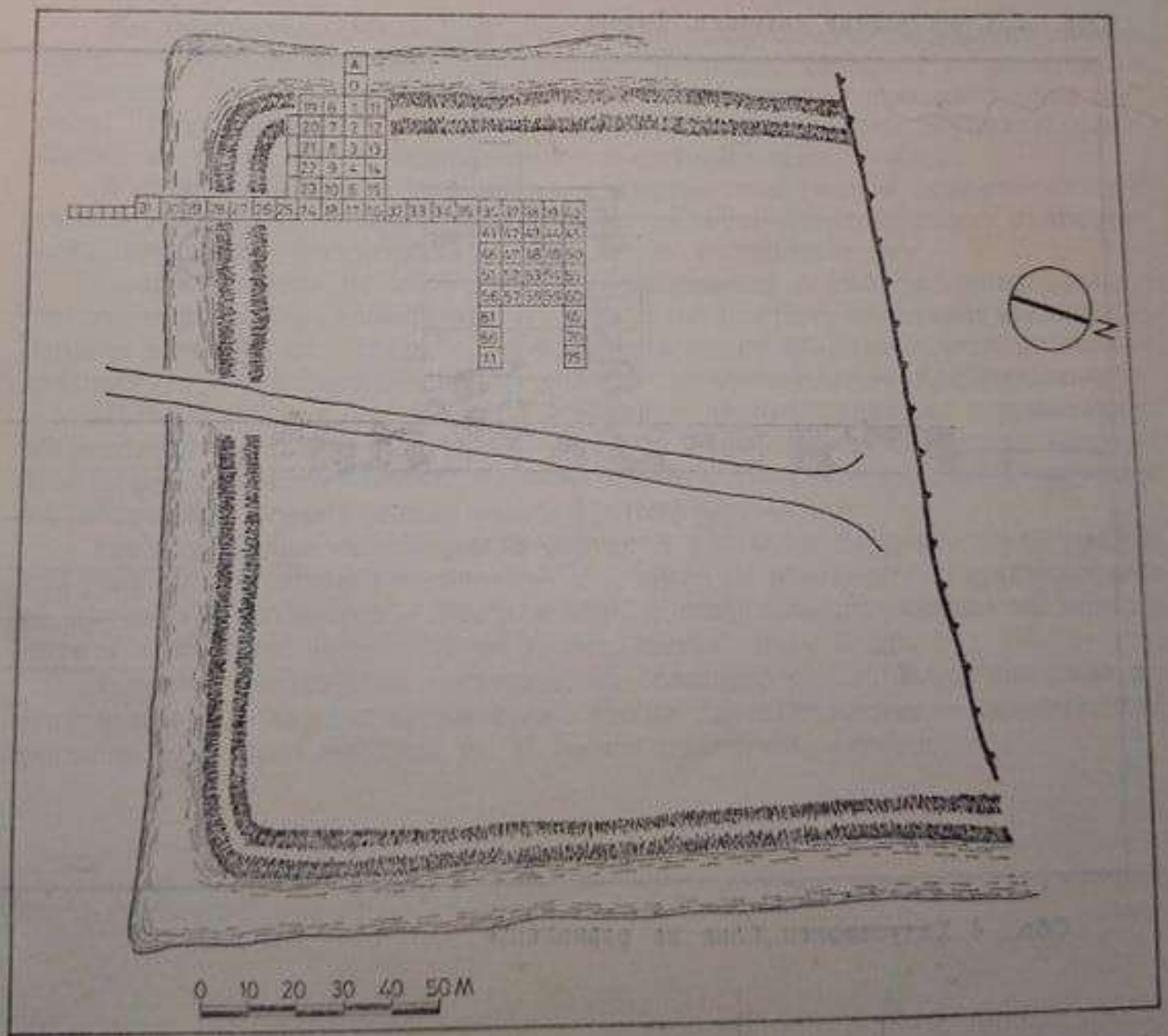

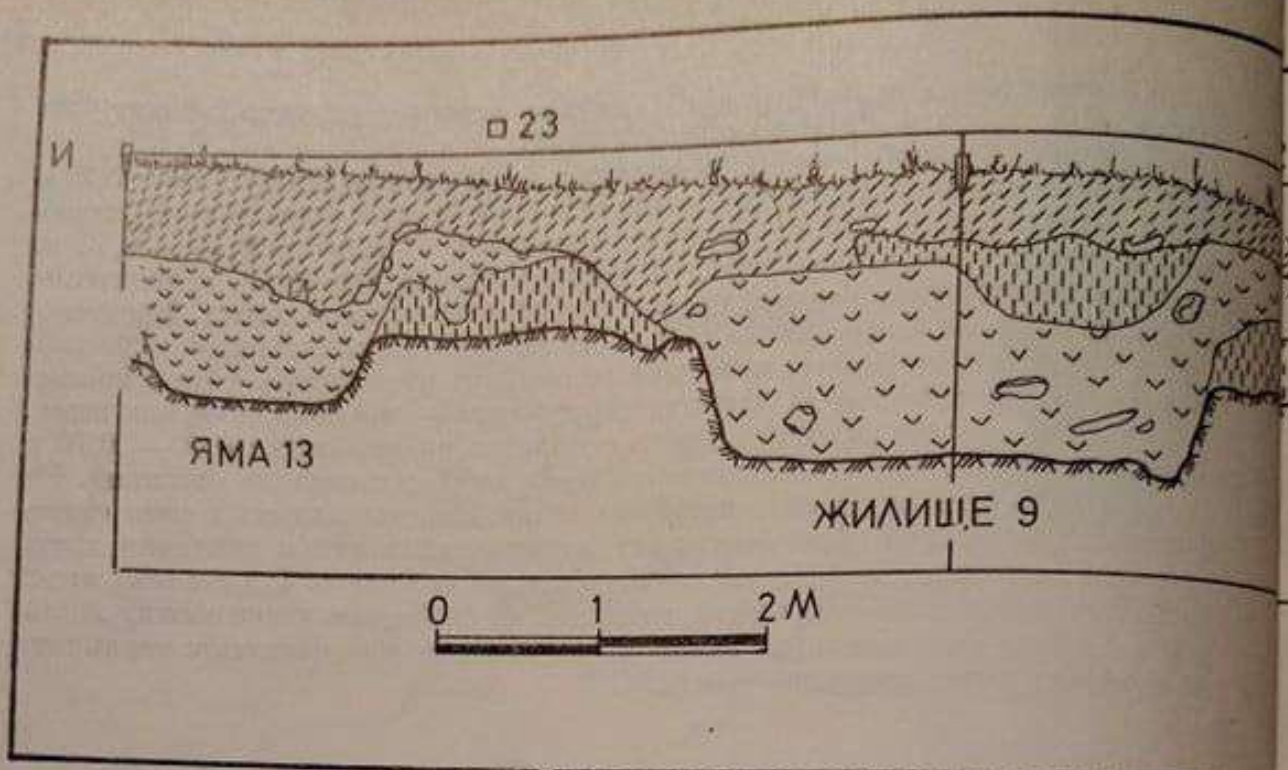

Обр. 3. Статиграфска ситуация. Разрез

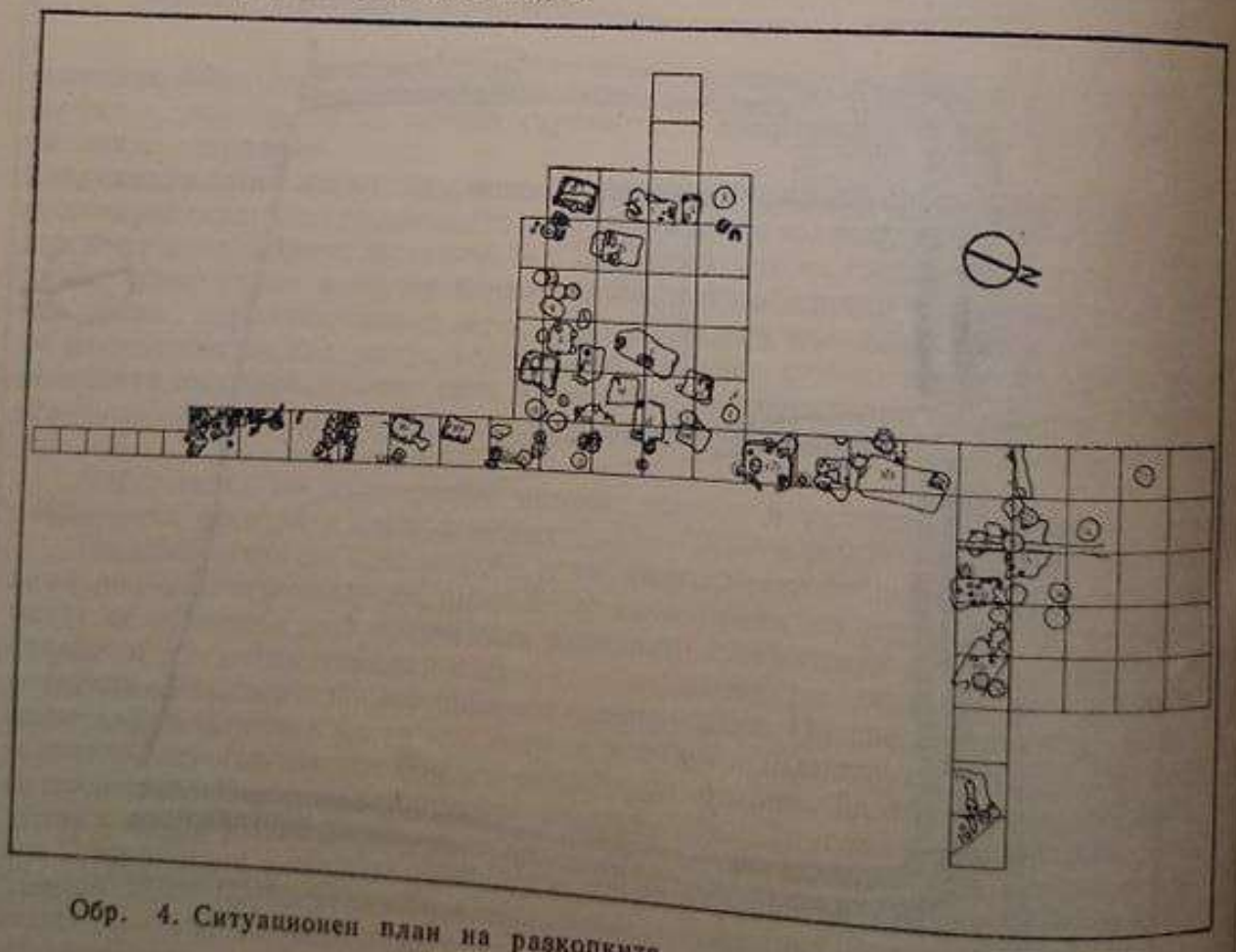

Обр. 4. Ситуационен план на разкопките

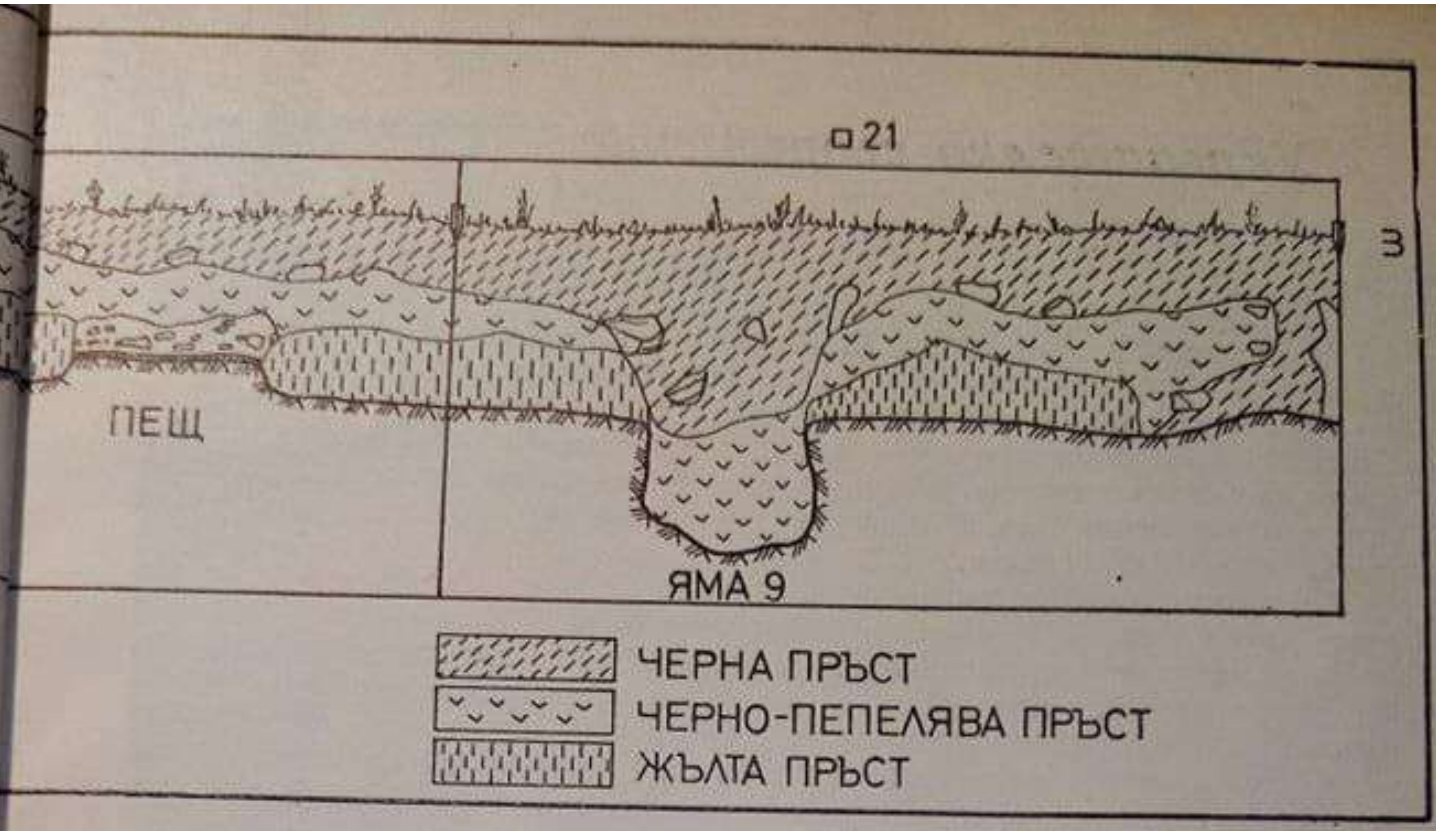

На дълбочина 0,80 — 1,20 м се отделя повърхността на жълтия льосов терен. В него се очертава най-ранният жилищен хоризонт от живота на селището. По-трудно забележим е той при жилищата, вкопани в рова или вала. Над основния грунд пепелявосивото оцветяване на насипа е много слабо, на места почти незабележимо и се примесва с хумуса.

Жилищата и ямите са вкопани в жълтия льос, чиято повърхност не е съвсем равна. Тази денивелация на древния терен очертава върху съвременната повърхност различната дълбочина на жилищните ями.

Съотношението на съоръженията, вкопавани в съвременното ниво, е трудно определимо, защото и дълбочината, на която се очертават жилищата, трудно може да се определи. Очертанията им се долавят отчетливо само в стерилната почва, но е неясно кое е нивото, от което е започнало вкопаването.

Най-наситено с материални останки е чернопепелявото напластяване от жилищата и ямите и отчасти — нивото с определените купища камъни. Върху подовете на жилищата и в пещите почти няма материали. В насипите на жилищата керамиката е силно фрагментирана.

Това състояние на материала определя и начина, по който ще се разглеждат резултатите от проучванията — описание на жилищата, характеристика на другите съоръжения — пещи и ями, и обща характеристика на намерените в селището материали от глина, метал, кост и др.

Въпреки всичко това състояние на селището при с. Кладенци дава достатъчно данни за една сравнително пълна характеристика на живота, протекъл в него през епохата на Първото българско царство.

Укрепително съоръжение

Укреплението, описано от К. Шкорпил[1], е било в началото на века в сравнително добро състояние. Разположено на равен терен, то е определено като трапецовидно, успоредните му стени са с посока 76° към югоизток. Липсвал е само северозападният ъгъл. Добре запазен е бил окопът с ров и вал от вътрешната страна. На източната страна между тях е личала берма като в плисковския вал. По южната страна на укреплението валът е бил двоен, с ров по средата.

Състоянието на земленото укрепление на селището, състоящо се от ров и вал, днес е лошо — те са почти обезличени (обр. 2). Освен северозападния ъгъл при започване на проучването вече липсваше и цялата северна страна, вероятно разрушена при продължителното използване на изворите. Затова и планът не може много точно да бъде определен. При проучванията обаче се оказаха известни неточности в плана на Шкорпил. Югоизточният ъгъл не е така остър, т. е. укреплението не е трапецовидно, а е по-скоро с форма, близка до правоъгълник.

Изцяло запазена се оказа цялата южна страна (обр. 9) с дължина 170 м. Такава е дължината и на запазената част от източната страна, а западната (обр. 5) е по-къса — 150 м.

Сегашното състояние на рова и вала не дава възможност да се възстанови истинският им вид. Валът е разнесен встрани, нисък и разлат. Ширината му варира от 8 до 12 м. Видимата височина е обикновено до 0,80 м, само в някои пунктове достига 1 — 1,50 м. Доста засипан е и ровът. Ширината му е 10 — 12 м, а в двата запазени ъгъла достига до 14 м. Дълбочината му е около 0,50 — 0,60 м и съвсем рядко до 1,20 м. Не е било възможно ровът да се пълни с вода, тъй като теренът, върху който е разположено селището, е наклонен.

Устройството на укреплението се установи с два среза — един на западната и един на южната страна, на около 15 м от двете страни на югоизточния ъгъл. Изцяло разкопани са около 200 кв. м в западната страна на вала (обр. 2). Там са били построени четири жилища — I, II, III и XI. Структурата на рова при пресичането му в западната страна (обр. 6) се оказа по-добре запазена от късните въздействия и това даде възможност за известни наблюдения и констатации (обр. 7). Първоначалната дълбочина на рова, измерена от съвременното ниво, е 2,50 м. При проучванията в селището определеният чернокафяв основен жилищен пласт има средна дълбочина 0,50 — 0,70 м. Така може да се определи дълбочината на рова по време на неговото използване — около 2 м. Земленият насип, с който е бил засипан, е около 1,50 м. След вдигането и почистването от вътрешността западният, външен, склон се оказа по-полегат и покрит с разпръснати средно големи ломени камъни. Вътрешният склон, източният, е бил по-изправен, а над него е бил валът.

Във вътрешността на рова се наблюдават три вида напластявания, образувани при засипването му. На дъното се е утаил 0,30 — 0,40-метров пласт от жълтия льос, който плавно преминава в кафява прослойка със същата дебелина. Върху цялата ширина минава черен хумусен пласт, дебел 0,80 —

[1] ИРАИК, X, с. 505, Табл. CXIII$_2$.

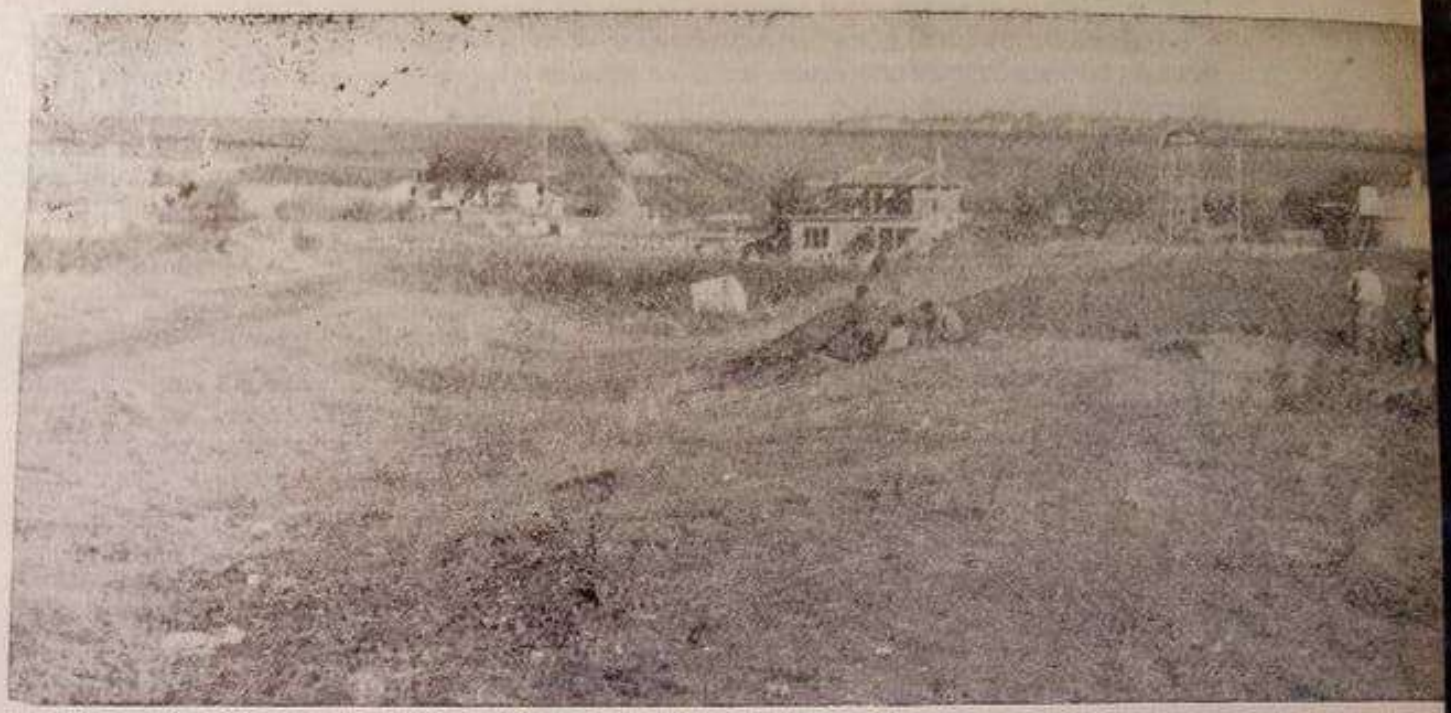

Обр. 5. Западната стена на укреплението
Обр. 6. Западен срез на рова

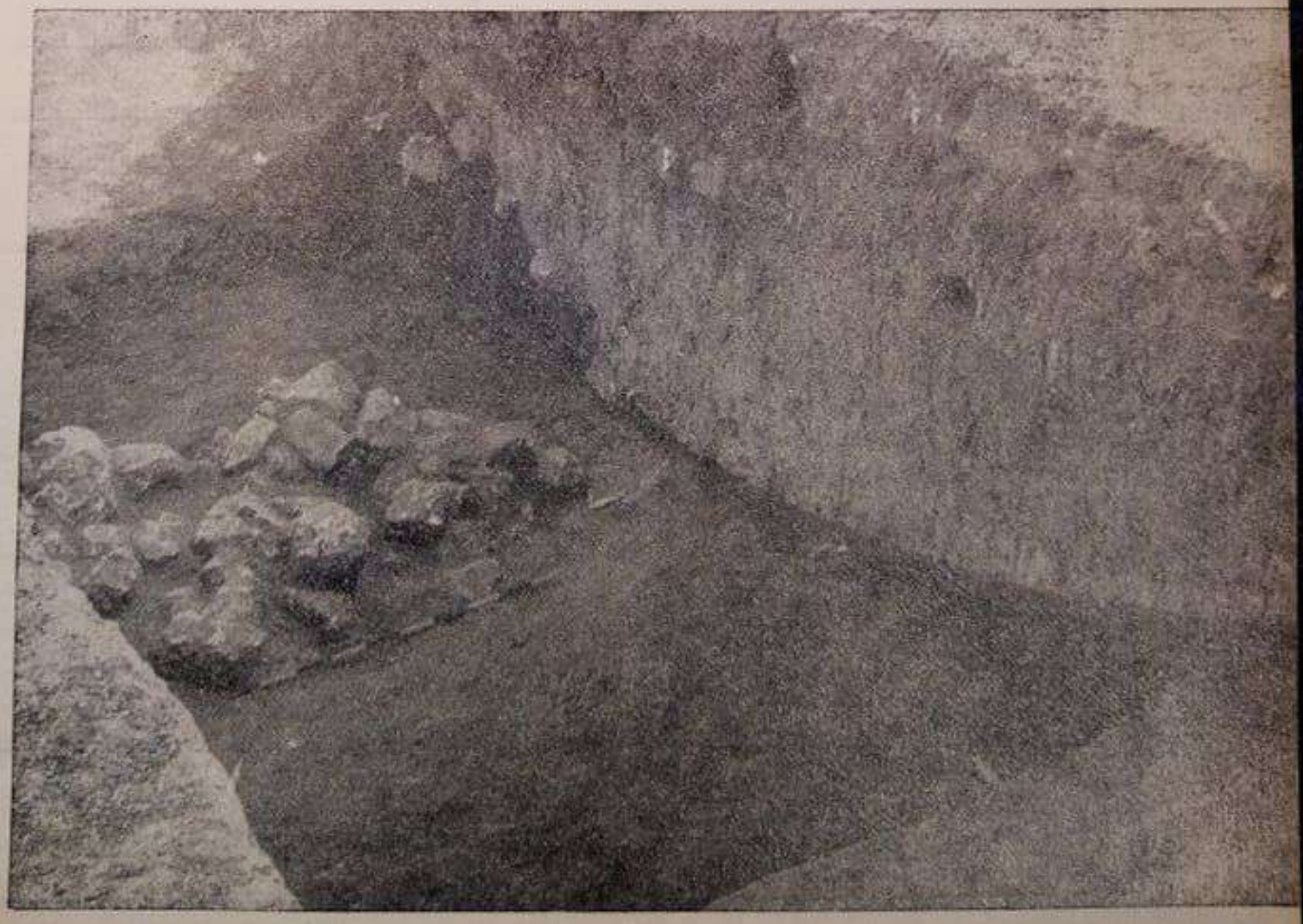

1,20 м. Наличието на тези насипи би могло да има следното обяснение: валът е образуван от извадена при изкопаването на рова пръст — така черната повърхностна пръст се озовява в основата му, а материковият льос — на хребета. Укреплението е вече ненужно. Прекратява се поддържането му. Снежни и дъждовни води постепенно смъкват по склоновете на вала жълтия льос, който утаява на дъното на рова пласт жълта пръст. Валът намалява височината си за сметка на запълването на рова. Кафявият пласт е в същност естествена смесица между льос и чернозем. Натрупващият се на повърхността хумусен пласт с течение на времето се е удебелявал.

Обр. 7. Западен срез на рова. Профил на засипа

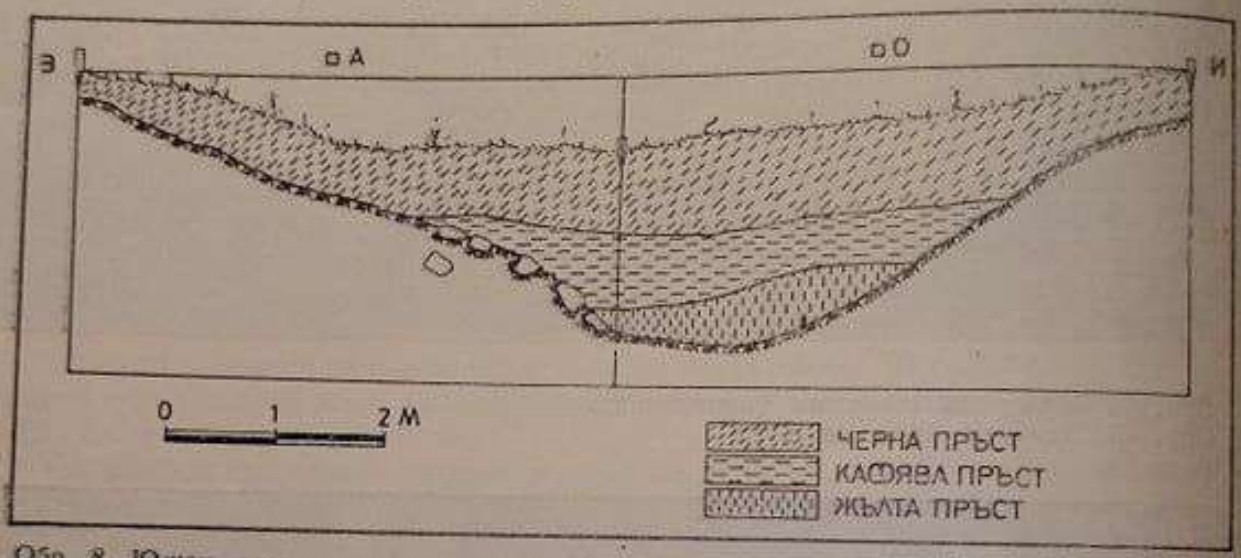

Обр. 8. Южен срез на вала и рова. Профил

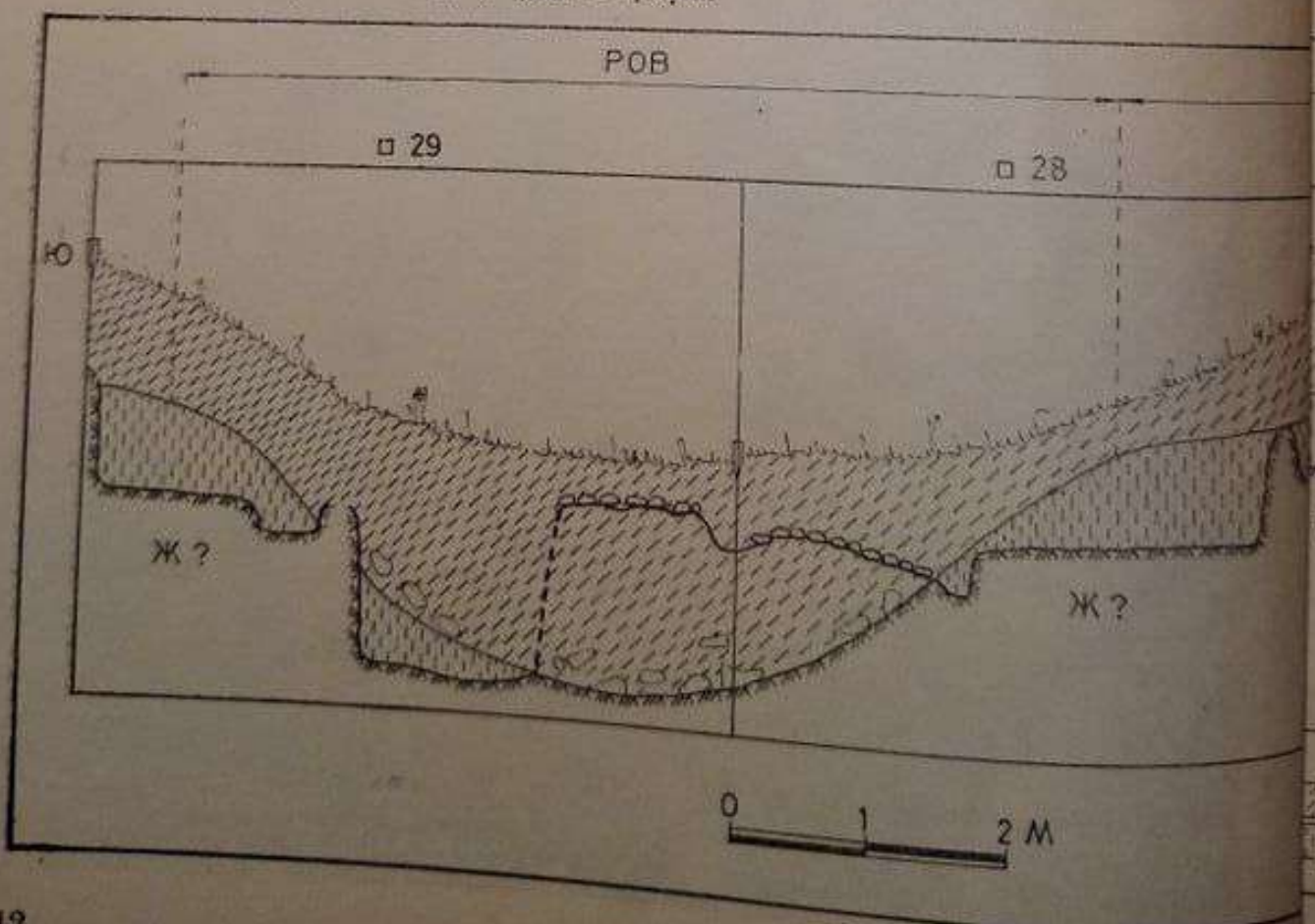

Различни от тези изводи налага южната част на укреплението (обр. 8). В определен етап от живота на селището не само във вала, но и в рова били устройвани жилища. Именно тази част на укреплението дава по-богата картина. Вкопаните във вала жилища XIV и XV са влизали на 0,40 — 0,50 м в льосовия пласт, където ясно се виждат очертанията им. Не могат да се различат очертанията в чернокафявия насип на вала, но жилищните ями очевидно са били по-дълбоки, отколкото може да се определи сега. Откриват се и две жилища, вкопани съответно в двата склона на рова. До жилището в южния склон е била вкопана цилиндрична яма с диаметър около 1,50 м и дълбочина 2 м. Между жилищата в двата склона на рова, на около 0,30 м над подовите им нива, се забелязва неравна настилка от ломени камъни. Тя продължава и встрани от жилищата. Не може със сигурност да се установи дали настилката е едновременна с ползването на жилищата. Най-вероятно е тя да е по-късна от тях, както се наблюдава вътре в селището. Може би съвсем случайно не попада върху засипаните вече при поставянето ѝ жилищни ями.

Не може да се установи на каква дълбочина е бил вече засипан ровът, когато в него са вкопавани жилищата. Доста ломени камъни има и по дъното му. Настилката е на около 1,50 м по-високо от дъното. Поради липса на материали не може да се каже ямата едновременно ли е била ползвана с жилищата, или е вкопана, когато е поставена настилката, нито какво е предназначението ѝ. Размерите на рова и на южната страна са същите, както на западната.

Трудно е да се каже какви са били първоначалната ширина и височина на вала. Ако се съди по линията на жълтия льосов слой, върху който е бил натрупан насипът, ширината на основата на вала би трябвало да се измери от гънката, получена при вкопаването на рова, до леката извивка от снижа-

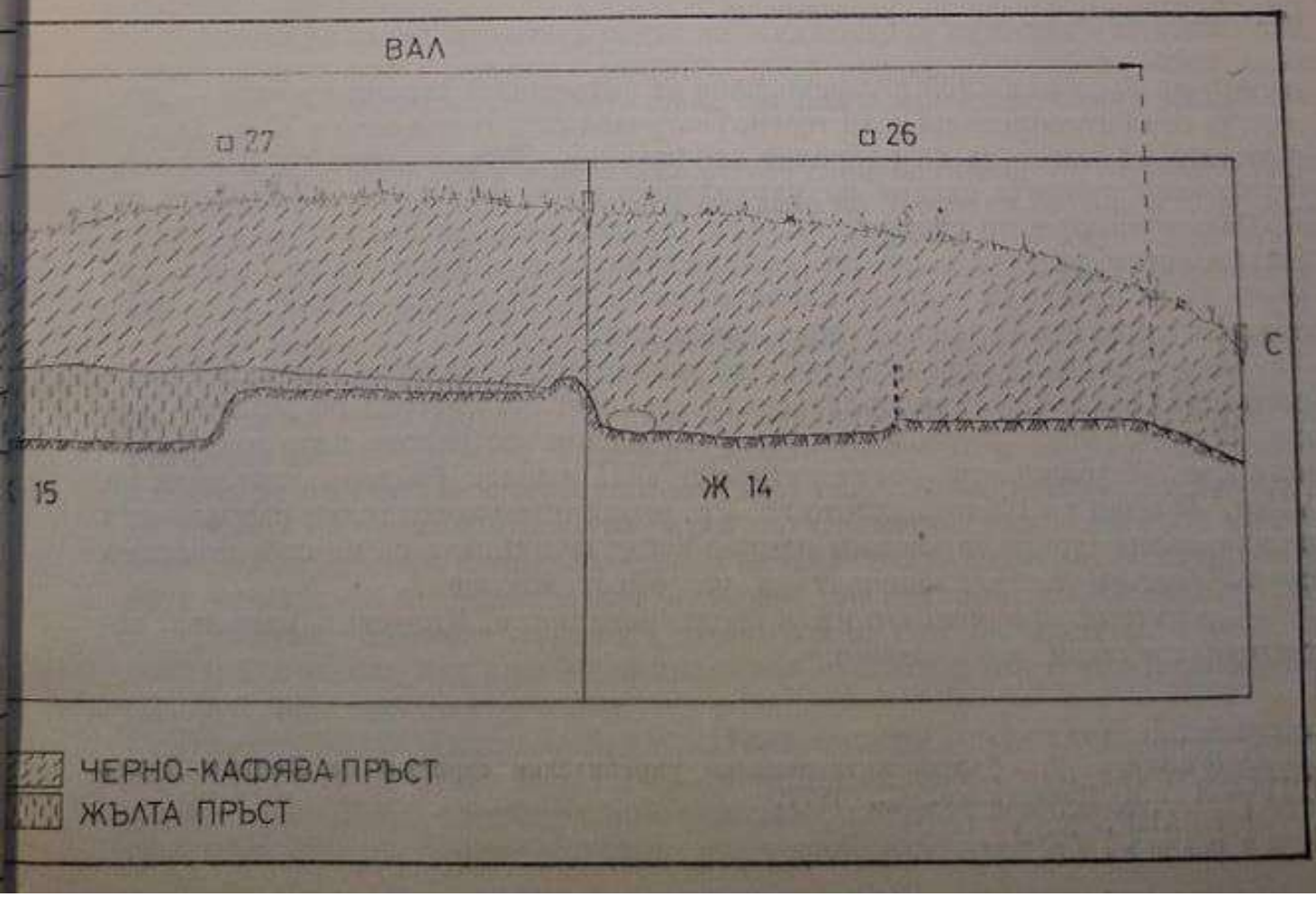

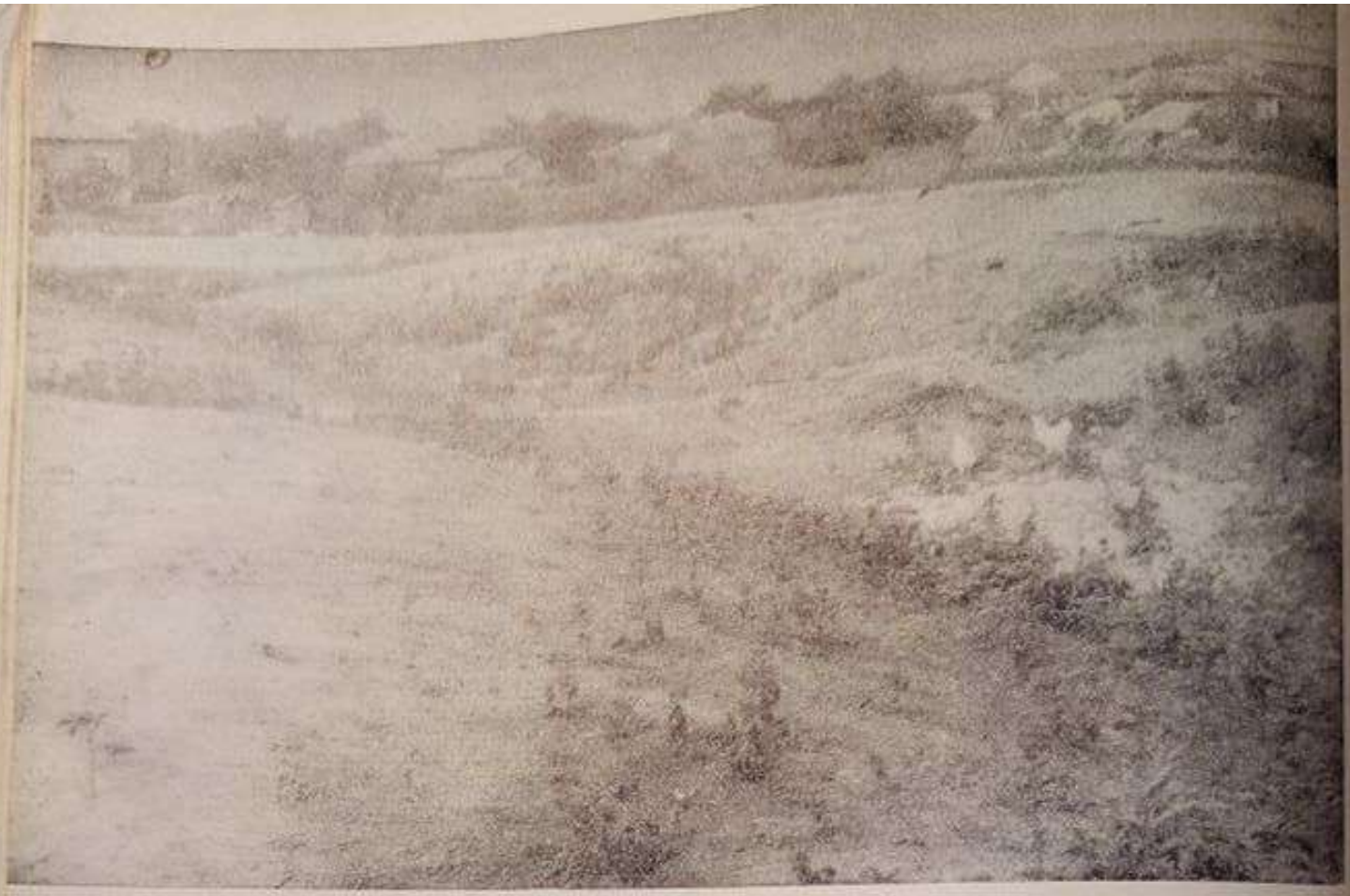

Обр. 9. Южната страна на укреплението

ването на льосовия слой под черната земя от вътрешната страна на вала — резултат от обитаването на този терен. Получава се ширина около 12 м. За височината не могат да се направят заключения. Забелязаната от Шкорпил берма на източната страна на укреплението, както и тази, забелязана от Р. Рашев на южната страна[1], не могат да се потвърдят със сигурни данни. Направените разрези също не потвърждават съществуването на берма. Не може да се потвърди и друго наблюдение на К. Шкорпил — това за дублирания от другата страна на рова южен вал.[2]

По планировка, тип и устройство земленото укрепление при с. Кладенци принадлежи към старобългарската укрепителна система по Долния Дунав. Установената хронология определя насипните валове като най-ранни по време. Изграждането им се датира в VIII и може би дори към края на VII в.[3] В края на IX и началото на X в. землените укрепителни съоръжения в значителна степен, а често и изцяло губят функциите си на отбранителни съоръжения и в тях започват да устройват жилища.

Данните от проучването на укреплението при с. Кладенци напълно потвърждават тези наблюдения.

---

[1] Рашев Р. Българските землени укрепителни строежи на Долния Дунав (VII — X в.). Дисертация. С., 1977.
[2] ИРАИК, X, с. 505.
[3] Рашев Р. Цит. съч.

Жилища

Проучените на територията на селището при с. Кладенци жилища (23 на брой) са обозначени по реда на откриването им (обр. 4). Не са включени двете полуземлянки, вкопани в склоновете на южния ров, които останаха недопроследвани.

Жилище I. Врязано е в най-високата част на западната страна на вала. То е един от малкото примери, при които очертанията на жилищната яма се появяват още преди достигането на жълтия льосов пласт. В горната си част насипът в жилищната яма е наситен с фрагментирана старобългарска керамика и животински кости. Материалите намаляват, колкото повече насипът се приближава до подовото ниво на жилището, за да изчезнат съвсем, преди то да бъде достигнато. Подът на жилището е на 1,50 м дълбочина от околния терен.

Жилището е полуземлянка. Вкопаната й част има форма на не съвсем правилен правоъгълник с размери 4,50 х 2,70 м. Ъглите са заоблени. Жилището е ориентирано със страните си по посоките на света.

Трудно се долавя съвременният на жилището околен терен. Въпреки това сравнително точно се определя действителната дълбочина на вкопаването на полуземлянката — 0,80 м от тогавашната повърхност.

Подът е покрит с 2 — 3 см силно утъпкана глинена замазка. В северната част на жилището тя е опалена до червено, на петна, каквито се виждат, но по-слаби, и в южната част. Върху пода се откриват купчина слабо обгорели камъни, няколко фрагмента старобългарска керамика и късове неопалена сурова глина.

Близо до западната стена подът на жилището се снижава с няколко сантиметра чрез ръб в подовата замазка, чието предназначение не може да се определи. В средата на северната стена има подредени един голям и два малки камъка.

Подовата мазилка е образувана от три еднородни пласта, замазани едно след друго. Най-долният е положен направо на льосовия грунд. Върху него има пепелив, примесен с въгленчета пласт с дебелина 3 — 4 см. След това е замазан вторият пласт на подовата мазилка. Най-отгоре следва третият пласт на подовото измазване.

Наземната конструкция на стените и покрива на жилището са били носени от осем вертикални дървени подпори, чиито гнезда могат да се видят в пода на жилището. Подпорите са имали различна дебелина, между 15 и 20 см. Различна е и дълбочината, на която са били забити — от 20 до 70 см. Разположението им също не е особено правилно. Три стълба са наредени в средата на южната стена, като образуват къса дъга. Също близо до южната стена е имало забити на разстояние 1 м една от друга още две подпори. В североизточната четвърт на полуземлянката има още две подпори: до източната стена и по надлъжната осова линия на около 1 м от северната стена. Гнездо за подпора от същия вид и размери има и вън от жилището, близо до северната подпора при западната стена.

В пода на жилището няма ями. Няма и следи от отоплително съоръжение. Не могат да бъдат сметнати за останки от пещ и купчината камъни в южната част. Няма следи от силно опалване, което да говори за многократна употреба. Не допринасят за такова тълкуване и останките от сурова глина.

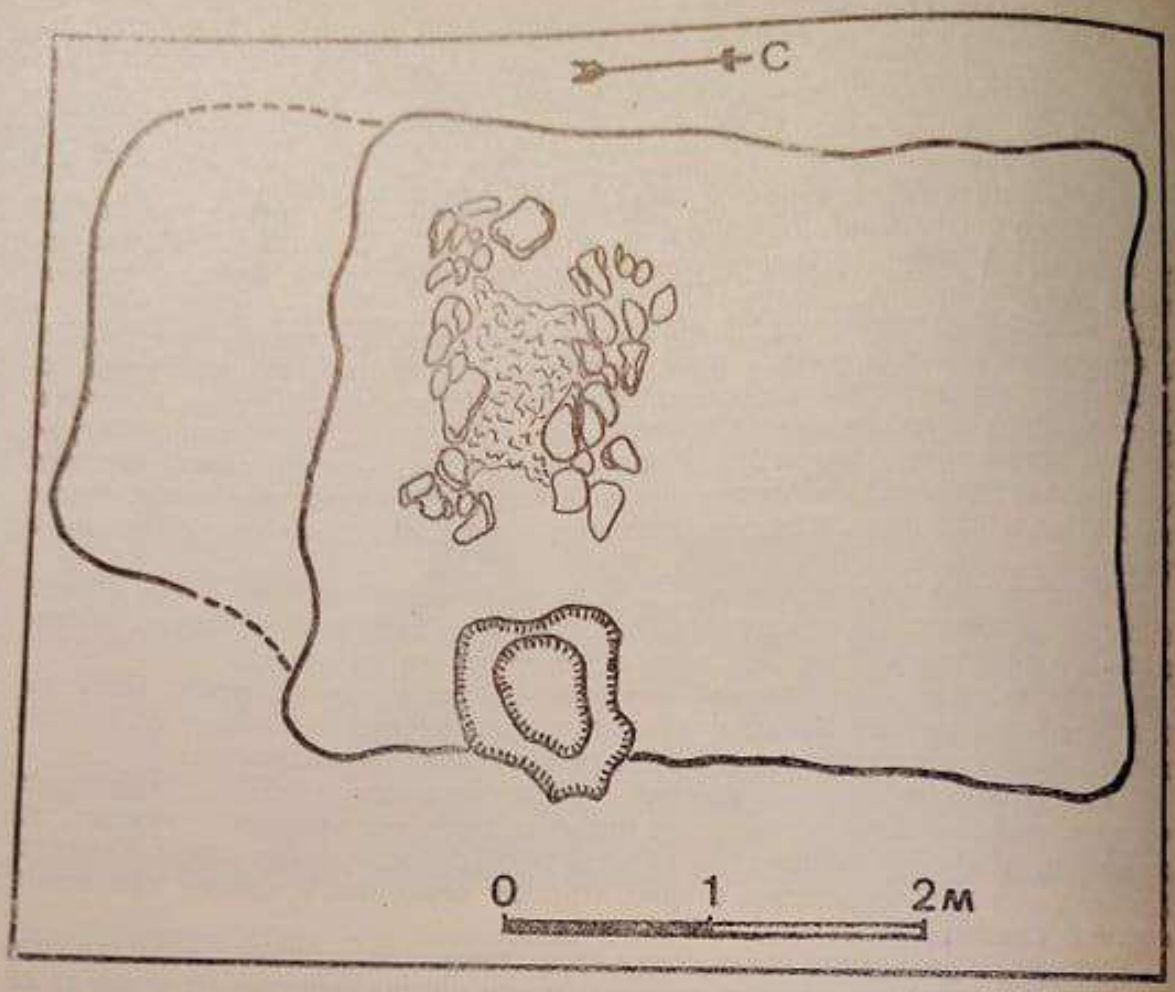

Жилище III. Обр. 10 (горе). План. Обр. 11 (долу). Каменната пещ в жилището

Може да се предполага, че полуземлянката е била с огнище, чиито следи са заличени.

Жилище II. Намира се на 0,70 м северно от жилище I и също като него е врязано в западната страна на вала. Съществувало е и е било ползвано също така едновременно с него.

Жилищната яма се очертава, преди да се достигне до льоса. Измерено от най-високата запазена част на вала, вкопаването започва на 0,60 м дълбочина. След достигане до подовото ниво се вижда, че то се явява на около 1,20 м дълбочина от околния терен, т. е. по-високо е с около 0,30 м от подовото ниво на жилище I. Това обаче не е резултат на плитко вкопаване на жилище II по отношение на жилище I, а от лекото снижаване на вала.

Насипът във вътрешността на жилището (и то пак в горната си част) е наситен със старобългарска керамика с врязани линии. Сред нея бе намерен и голям фрагмент от кана със сив цвят на глината и повърхност, покрита с маслинозелена глеч.

Жилището е полуземлянка, с форма подобна на полуземлянка I и също със силно заоблени ъгли и леко извити стени. Размерите ѝ обаче са по-малки — 3,20 × 1,80 м. Стените са ориентирани по посоките на света.

Най-ясно съвременното подово ниво се долавя в тясното пространство между двете жилища I и II. Пластът е с кафявопепелив цвят и е наситен с натрошена керамика и кости, примесени с дребни въгленчета. Подът на жилище II е, както и този на жилище I, вкопан на 0,80 м дълбочина от съвременното му ниво. На запад валът се снижава и там тази дълбочина намалява до 0,40 м. Подовата замазка, дебела 3 — 4 см, е от размесена с плява жълтеникава глина. Положена е еднослойно направо върху льоса. При нея няма следи от опалване.

Подпорите имат същата дебелина — 15 — 20 см. Забити са на дълбочина 13 — 35 см. При западната стена за по-голяма устойчивост подпората е поставена неокастрена в края. Около гнездото се виждат лъчеобразно разположени отпечатъци от неокастрените клони. Гнездата от подпорите на това малко пространство са само три. Едната е била в северозападния ъгъл, другата — при западната стена, а третата — доста отдалечена от североизточния ъгъл.

Предназначението на трите камъка до западната стена на полуземлянката не може да се определи, освен ако се допусне, че са притискали сламата и клоните, покриващи покрива. Това е още по-вероятно, тъй като те не лежат съвсем плътно върху глинената замазка на пода.

В югозападния ъгъл се намира плитка коритообразна яма с размери 0,75 х 0,35 м — обмазана и силно сборяла. Пълна е с пепел и дребни въгленчета. Може да се смята, че това е било огнището, достатъчно по размери за отопляване на и без това малкото жилище.

Жилище III (обр. 10, 11). Врязано е във вътрешния склон на западната страна на вала, на около 1,80 м източно от жилище I. Подът в западната част е на дълбочина 1,10 — 1,15 м от съвременното ниво на терена. Поради денивелацията в източната част той вече е на дълбочина 0,70 — 0,80 м. Ямата се вижда ясно в насипа на вала.

И това жилище е полуземлянка[1]. Но формата му е правоъгълник, близък до квадрат с явно изразени, я не заоблени ъгли. Размерите му са 4 х 3,20 м. Към юг жилището е удължено с още 1,20 м. Тази допълнителна част е стес-

[1] Станчев Ст. Цит. съч., с. 42, обр. 2/4.

Обр. 12. Жилище VI от запад

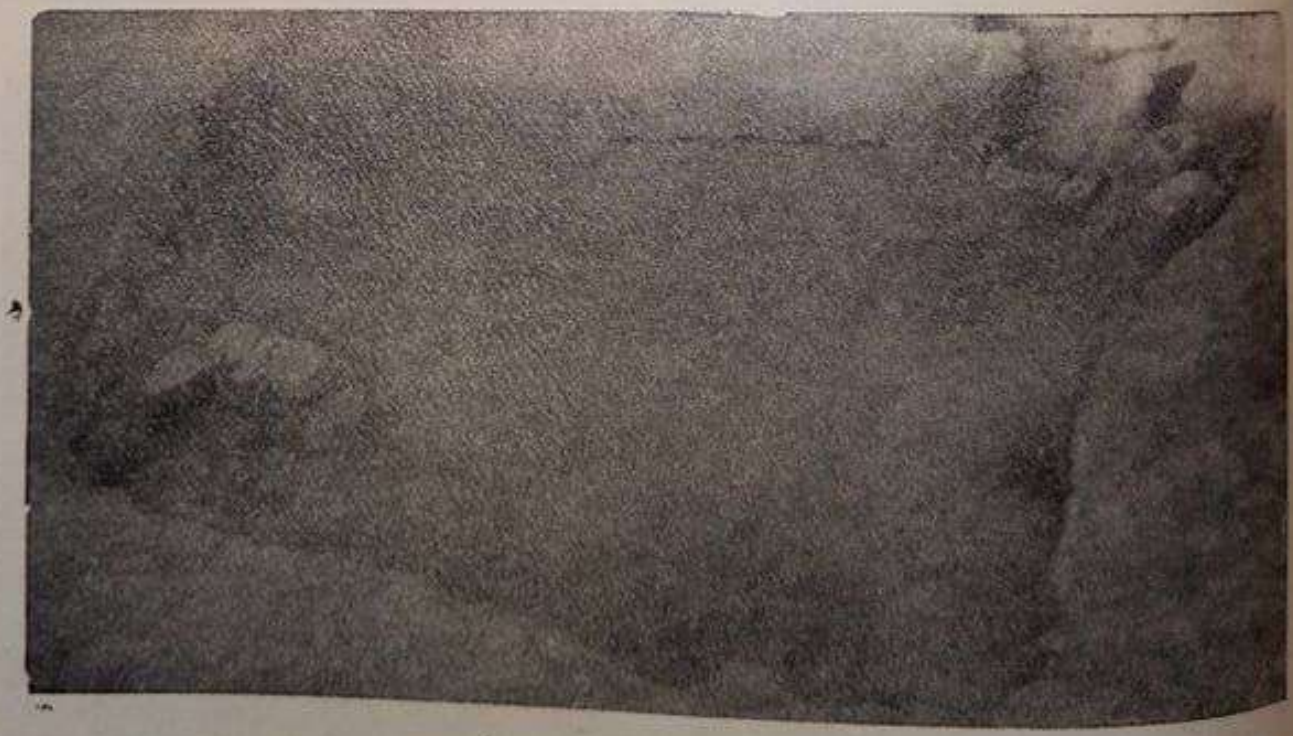

Обр. 13. Жилище IV от юг

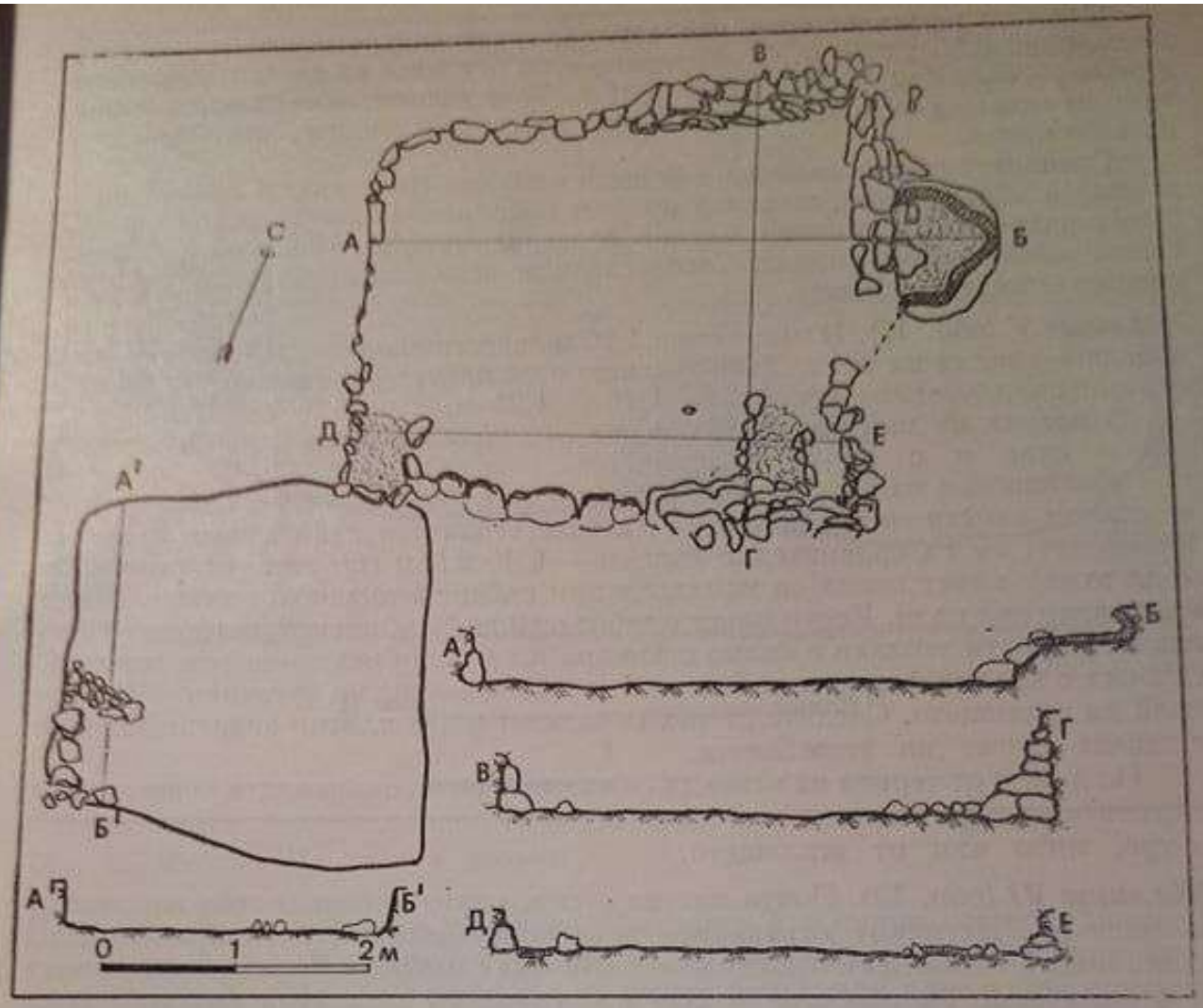

Обр. 14. План и разрези на жилища IV и VI

пена с около 0,70 м от ширината на голямото помещение, а подът е с няколко сантиметра по-висок.

В западната част дълбочината на вкопаването в съвременния на жилището терен е около 0,70 м, а в източната — 0,30 м.

Подът е покрит с глинена замазка, дебела 2 — 3 см, която няма следи от горене върху нея. Няма и гнезда от подпори за стените и покривната конструкция. Само до източната стена на полуземлянката има яма с диаметър около 1 м и дълбочина 0,35 м, с овална, доста неправилна в очертанията си форма, която отчасти е врязана и в стената на земляната.

Каменна пещ със срутен свод заема голяма част в южната половина на жилището. Сред камъните има опалени части от хромел и фрагменти от старобългарска керамика с врязани линии. Опалената подова замазка на пещта е покрита с пласт от пепел и въглени. Размерите на пещта са 1,10 х 1,50 м.

Жилище IV (обр. 13, 14). Намира се на 11 м южно от жилище III. Същото е и разстоянието от него до южната страна на вала.

В насипа му почти няма материали, само няколко фрагмента старобългарска керамика в най-горните пластове. Стените на жилищната яма са доста разрушени, като най-засегната е южната страна. Подовото му ниво е на 1,45 м от съвременното ниво на терена.

Формата на жилището е неправилна, трапецовидна, с размери по осовите линии 2,80 х 2,70 м. Ориентирано е по посоките на света и е вкопано плитко — само на 0,35 м от старото ниво. Това насочва на мисълта, че жилището не може да бъде отнесено към типа на полуземлянките, описан при другите жилища.

Глинената подова замазка е отчасти разбита. Не се знае и каква е била носещата конструкция, защото гнезда от подпорите не могат да се открият. Много разрушена е каменната пещ в югозападния ъгъл. Подовата ѝ замазка е едва забележимо обгоряла. Слаби следи от огън има и върху камъните от конструкцията на пещта.

Жилище V (обр. 15). Намира се на 1,20 м северозападно от жилище IV и не попада в насипа на вала. Това жилище е по-плитко вкопано от останалите спрямо съвременното ниво — на 1,10 — 1,25 м.

В насипа му има малко фрагменти от старобългарска керамика от два типа — сива и с врязани линии.

Жилището е наземно, с леко вдлъбнат под.[1] Формата му е елипсовидна, не съвсем симетрична. Дългите на дългите страни са леко извити навътре. Размерите му са сравнително големи — 6,10 х 3 м (по осовите линии). На пода върху пласт пепел са нападали при събарянето много камъни. Подът е замазван два пъти. Всеки пласт е дебел от 3 до 5 см и помежду им има пласт пепел. Горната замазка е силно стъпкана и на места неравномерно опалена. Огнища с кръгла форма и диаметри 1 и 1,50 м е имало в източния и южния край на жилището. Следите от тях се виждат в две плътно опалени замазки с пласт пепел на тези места.

По данни от терена не може да се каже нищо за покривната конструкция и стените на това жилище, тъй като гнезда от подпорите не се откриват нито вътре, нито вън от жилището.

Жилище VI (обр. 12). Почти липсва стена, която да отделя това жилище от жилище IV. Неговият югозападен ъгъл почти досяга североизточния ъгъл на жилище IV (обр. 14). Между двете ями има само ред от три камъка — част от отоплително съоръжение — пещ или оградено с каменен бордюр правоъгълно огнище. Подовото ниво се намира на 1,20 м от съвременното ниво. Очертанията на жилищното вкопаване тече се виждат на дълбочина 0,50 — 0,60 м.

Жилището е полуземлянка с правоъгълна форма и размери 3 х 3,80 м. Ориентацията на стените е както на останалите жилища. Подовото ниво е вкопано на около 0,70 м дълбочина в някогашното ниво на околния терен. Подът е замазван два пъти, сега в лошо състояние. И в това жилище не могат да се видят следи от гнездата на подпорите.

Особеност на жилището са двете отоплителни съоръжения. Едното е в югозападния ъгъл и има размери 0,50 х 0,45 м. Другото — в югоизточния, с размери 0,50 х 0,60 м. Те са замазки с правоъгълна форма, оградени от три страни с по един ред опалени камъни. Може би това са много разрушени каменни пещи, от които е останал само долният ред камъни. По-рано е била направена тази в югозападния ъгъл — замазката ѝ лежи върху долното подово ниво. Върху добре запазеното горно подово ниво в югоизточната част е замазан подът на другото отоплително съоръжение. Макар и последователно изградени, двете съоръжения — пещи или огнища, оградени с каменен бордюр, са били ползвани едновременно.

В средата на източната стена на полуземлянката е била вкопана пещ-

[1] Станчев Ст. Цит. съч., с. 42, обр. 2$_1$.

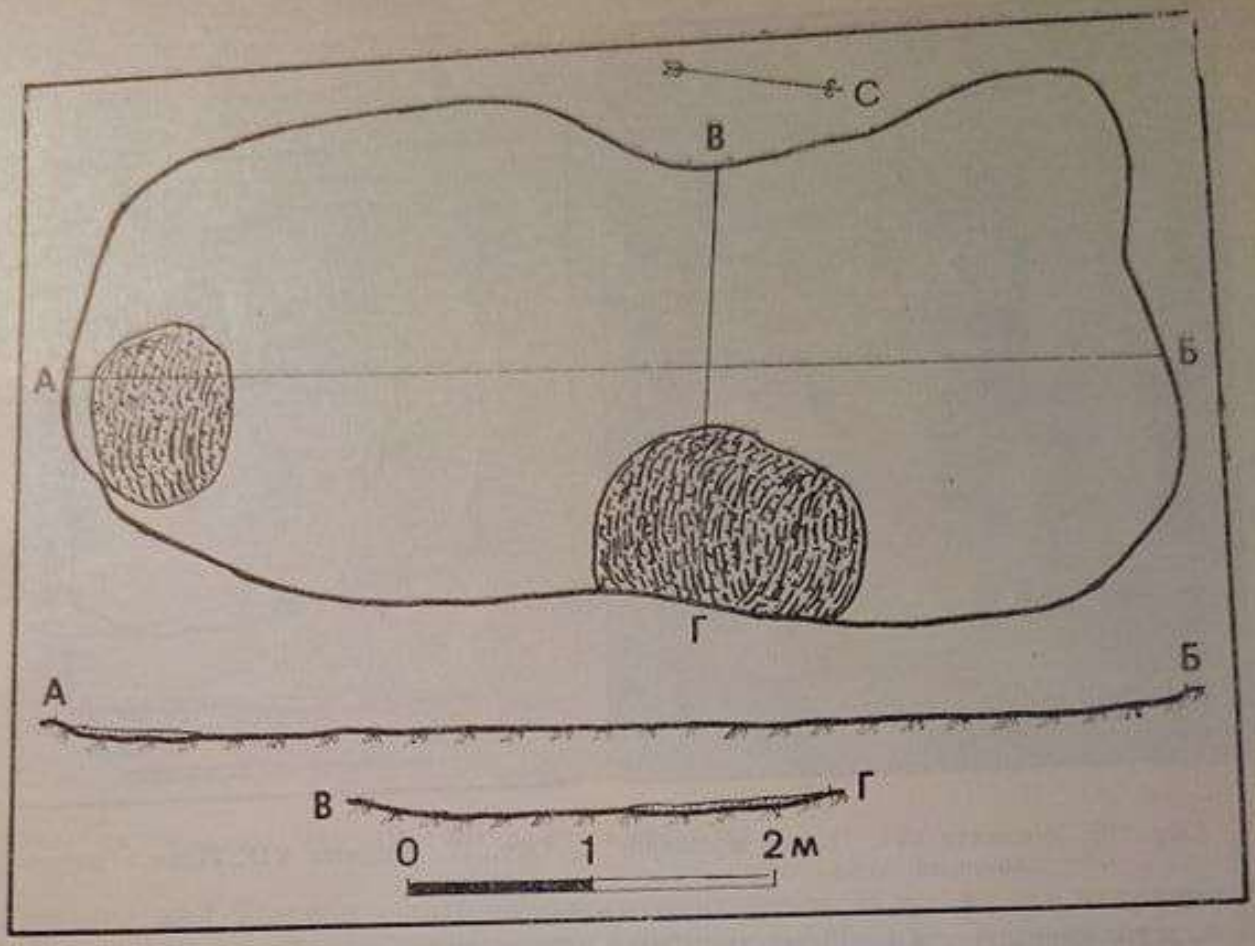

Обр. 15. Жилище V. План и разрези

Петсантиметровият глинен пласт на обмазката ѝ е силно опален. Пещта е с диаметър 0,85 м. Вкопана е в стената на 0,40 м по-високо от подовото ниво на помещението. На обгорелия под на пещта има голям камък. Не е съвсем ясна връзката на пещта с жилището, но по всяка вероятност тя е била ползвана от неговите обитатели. Това би могло да се каже по-точно, ако каменната облицовка беше в по-добро състояние в момента на откриването.

Остава интересен фактът, че в такова малко пространство все пак са били ползвани такъв голям брой отоплително-битови приспособления.

Жилище VII (обр. 16, 17, 18). То е на около 1,20 м североизточно от жилище V. Подът му е вкопан на 0,80 м от съвременното ниво на терена.

Откритата в насипа керамика е също много малко, само няколко фрагмента от сива глина и с врязани линии.

Жилището е слабо вкопано в съвременния му терен — около 0,50 м. Формата му е почти квадратна, със заоблени ъгли и размери 2,80 х 2,50 м. На места в някои от стените се чувствува доста косо, полегато вкопаване.

Подът е обмазан с глина с дебелина 3 — 4 см. В южната част на жилището той е леко повдигнат — с около 5 см. И тук не може да се говори за характера на подпорите, тъй като липсват гнезда от тях.

При югоизточния ъгъл на южната стена е изкопана ниша с дълбочина 0,40 м и ширина на отвора 0,30 м. Предназначението ѝ не може да се определи. Няма находки, няма и опалване нито вътре в нея, нито на пода пред нея.

Малка овална пещ с диаметър 0,40 м е била вкопана в западната стена близо до северозападния ъгъл. Тънката ѝ обмазка от глина продължава и

Обр. 16. Жилище VII. Пещта в северозападния ъгъл

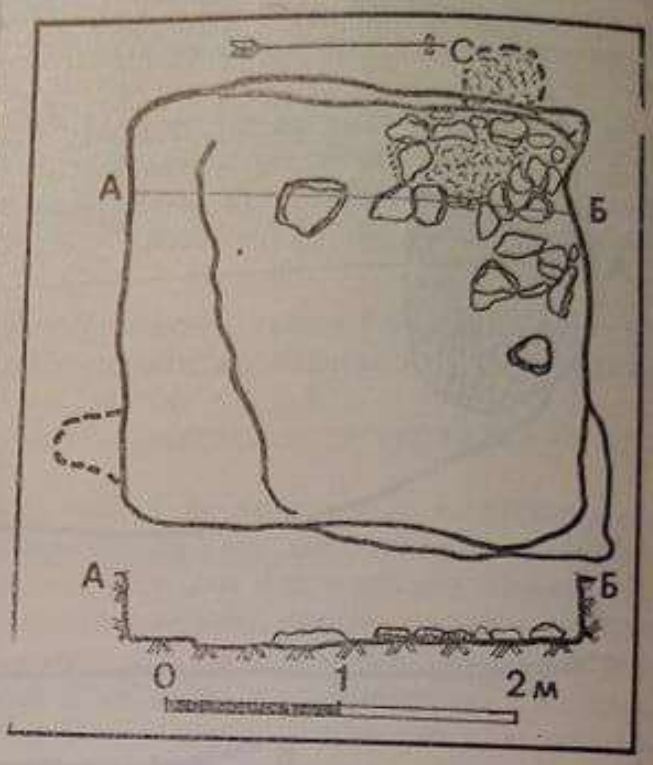

Обр. 17. Жилище VII. План и разрез

надолу под отвора ѝ. Пред тази пещ е била изградена друга с размери 1 х х 0,65 м, от която са останали купчина камъни и малки части от конструкцията ѝ. Двата странични реда от каменния кожух на задната пещ са били изградени върху необгорялата подова замазка, а подът между тях е обгорял. Вкопаната и зиданата пещи са били едно изцяло свързано и едновременно ползвано съоръжение. За това говори и общото замазване между тях. Камъни със следи от обгаряне има и източно от зиданата пещ на жилището. Голям камък без следи от огън има в южната част.

Жилище VIII (обр. 19, 21). То образува група с жилище VI, от което отстои само на 1 м северно, и с жилище VII, което е на 1,50 м западно. Очертава се на 0,30 — 0,40 м от съвременната повърхност, но на места силно разрушените стени се долавят чак при самия под.

И това жилище, както жилище VII, е плитко вкопано в стария терен на селището (само на 0,35 — 0,40 м). То е неправилен правоъгълник с приблизителни размери 3 х 2,50 м. За разлика от другите жилища, по посоките на света са ориентирани неговите ъгли, а не страните му. Разрушеният на места под също е обмазан с 3 — 4 см пласт глина. По него няма следи от опалване. Няма и гнезда от подпорите. Следи от отоплително съоръжение също не се откриват. Може да се предполага, че то е унищожено от голяма цилиндрична яма с диаметър 1,70 м, която при вкопаването е засегнала западния ъгъл и част от северозападната и югозападната стени. В тази яма пръстта от насипа е примесена с фрагменти от старобългарски съдове и от съдове от Второто българско царство.

Жилище IX (обр. 22,23). То е вкопано близо до западната и южната страни на земленото укрепление. Намира се на около 5 м южно от жилище IV. По-

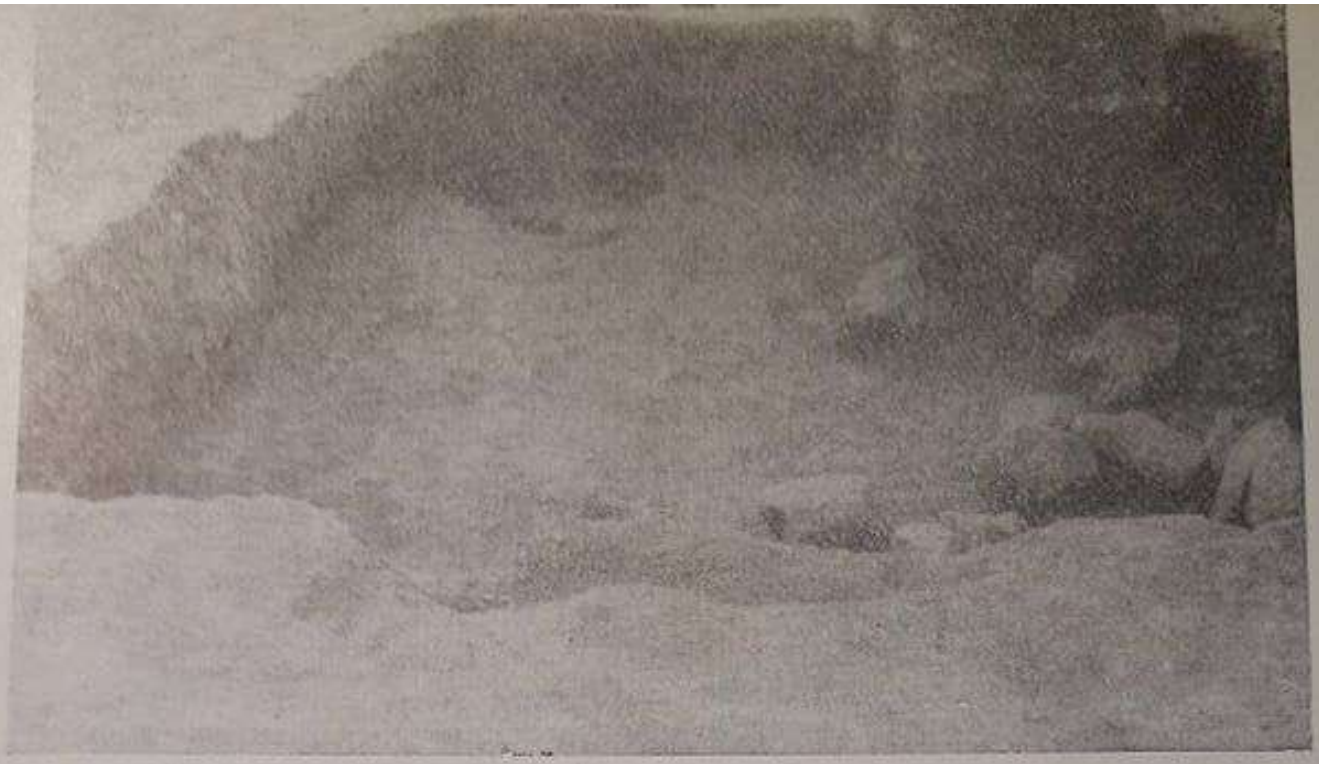

Обр. 18. Жилище VII. Общ изглед от северозапад

дът му е на 1,50 м под нивото на съвременния терен. Насипът във вътрешността му е от пръст с кафявосив цвят и пепеляви оттенъци. Керамиката, попаднала в този насип, е старобългарска, но много фрагментирана.

Тази землянка има почти квадратни очертания. Размерите на пода са 3,10 х 3,25 м. Ориентацията на стените ѝ е по посоките на света. Полегато изрязани са източната, част от северната и част от южната ѝ стени. Полегато е оформено в североизточния ъгъл и подковообразно разширение с диаметър 1,20 м. Северната стена на жилището, освен че е вертикално врязана в терена, е облицована с ломени камъни, вероятно със спойка от кал или суха зидария.

Подът на жилището е силно трамбован, но следи от замазване на повърхността му, за разлика от останалите жилища, не се забелязват. Слаби следи от опалване има само на места. Основите на землянката са врязани на 0,70 м дълбочина в старото ниво на терена.

Носещата конструкция на покрива е от колове, осем на брой, разпределени при стените. В средата на северната стена колът е отчасти обхванат от каменната облицовка. На източната стена подпорите са две, едната е леко вдадена в стената на изкопа. До южната стена гнездата за подпорите са четири. Най-дебела е подпората в средата на западната стена. Докато всички останали колове са били с диаметър 0,20 — 0,30 м и забити на дълбочина 0,20 до 0,25 м в грунта, то този стълб има диаметър 0,50 м и е закрепен на дълбочина 0,40 м в терена.

В това жилище не може да се определи отоплително съоръжение. В центъра му, върху 5 — 10 см дебел културен пласт с пепеляв цвят, се е образувала купчина камъни. По някои от тях има видими следи от опалване. Под тях в пода на жилището е била вкопана кръгла яма с диаметър 1,10 м и дълбочина 0,25 м. Насипът в нея не се отличава по съдържание от този в жилищ-

ната яма, но количеството пепел е по-значително. Трудно е при наличните данни със сигурност да се каже, че това е разрушено огнище, но предположение от подобен характер може да бъде изказано и не е лишено от основание.

Жилище X (обр. 20,22). Било е застроено близо до западната стена на жилище IX. Подовото ниво се открива плитко спрямо нивото на сегашния терен, на 0,50 м. В запълващия го насип материали няма.

Жилището е доста несиметрично, овално. По осовите мислени линии размерите му са 2,50 х 2 м. В източната страна е изрязано стръмно в продължение на 1,50 м. Два съвсем полегати и почти еднакви изреза с подковообразна форма са направени и в двата края на северната стена. Изглежда, през тези места се е влизало в жилището.

Подът е на дълбочина 0,15 — 0,20 м от съвременното ниво на терена. Той е утъпкан, доста неравен и няма следи от обмазка. Има следи само от една подпора за покривната конструкция. Дълбоко забитата на 0,50 м в пода греда с диаметър 0,35 м е силно вдадена в източната страна близо до стръмния изрез, който преодолява разликата в нивото вън и вътре в жилището.

Кръгло огнище с диаметър 0,60 м е имало в югозападния край на жилището. Там са останали и части от силно отухлената му замазка. В южната стена, вън от очертанията на жилището, но с отвора към него, е вкопана пещ. Опалената замазка на тази пещ не стига до жилището, чието подово ниво е с 0,20 м по-високо от нея. Това навежда на предположението, че тази пещ не е била ползвана едновременно с жилището. Те са били изградени по различно време, но трудно може да се каже кое от двете е по-ранно.

Жилище XI (обр. 24). Разположено на 3,20 м южно от жилище I, то е изцяло врязано в земленото укрепление. Върху останките от това жилище, на дълбочина 0,50 м от съвременното ниво на терена, е била положена настилка от ломени камъни, дълга 4 м и широка 1,50 м, с посока север-юг. По-едри, добре подредени камъни оформят бордюр по западната страна. Контурите на жилището се очертават непосредствено под тази настилка, която е направена след неговото разрушаване, но не може да се определи с каква цел и с какво е свързана.

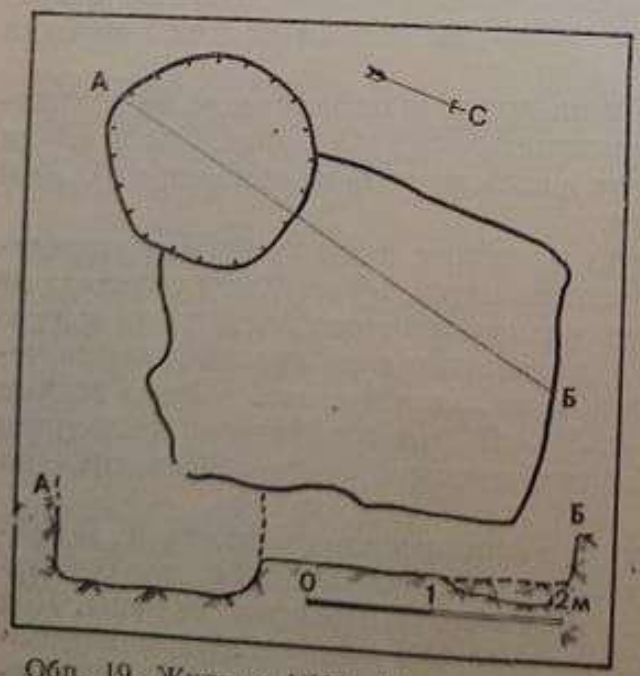

Обр. 19. Жилище VIII. План и разрези

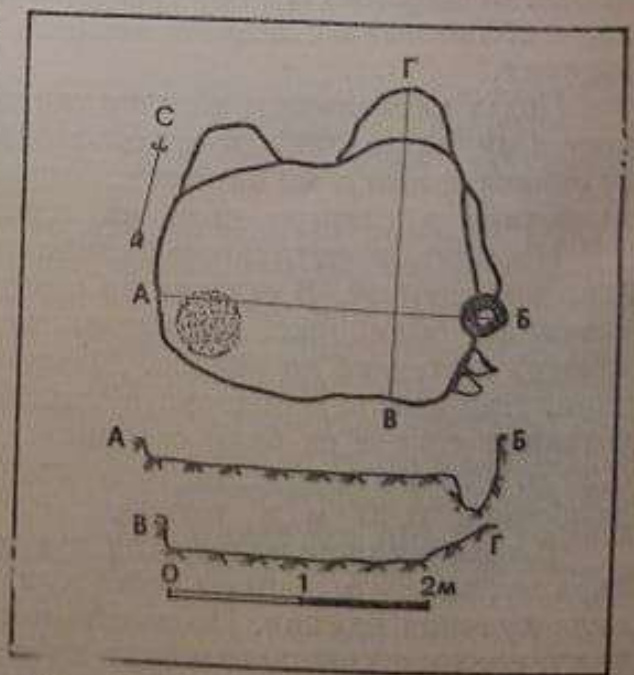

Обр. 20. Жилище X. План и разрези

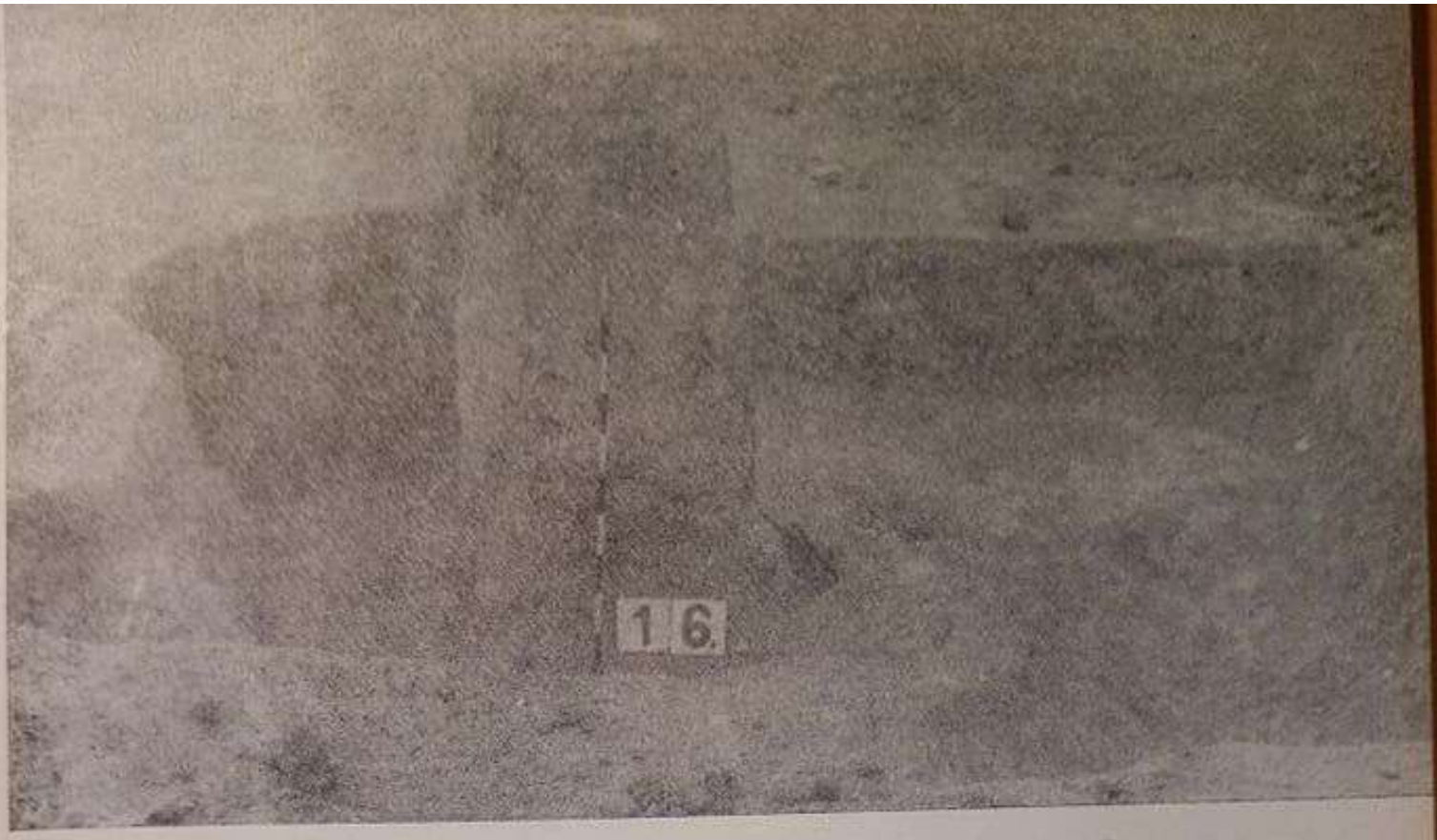

Обр. 21. Жилище VIII. Общ изглед от изток

Жилището е полуземлянка с правоъгълна форма и леко заоблени ъгли. Размерите му са 4 х 3 м. Стените са ориентирани по посоките на света. Леко скосени са изкопите за южната, северната и западната стени. Скосена е и северната половина на източната стена на ямата.

Подът е вкопан на 0,50 — 0,65 м под старото ниво на селището. Замазван е три пъти с пластове глина, дебели по четири сантиметра, като между тези замазки има тънки слоеве пепел, примесена с дребни въгленчета. Подпорите за покривната конструкция са сравнително много на брой — 13 — както вътре в жилището, така и вън от него. По една подпора е имало в югозападния, северозападния и югоизточния ъгли, по три на не съвсем еднакво разстояние по южната и северната стени, две са били една до друга в средата на западната стена, други две — на източната стена. Две гнезда за колове на покривната конструкция има вън от източната стена на полуземлянката. Диаметрите на коловете са между 0,15 и 0,30 м, а дълбочината, на която са забити, е от 0,20 до 0,60 м.

Елипсовидната пещ е в средата на източната стена — отчасти вкопана в стената, отчасти изрязана в здравата пръст. Била е обмазана с дебел пласт глина. Размерите ѝ са 0,45 х 0,75 м.

Една от дупките за подпорите попада в средата на северната стена в елипсовидно задълбаване в пода с дълбочина 0,10 м.

Жилище XII. Останките му се очертават между жилища IV и V от север и IX и X от юг. Културният слой в тази част на сектора е много разбъркан от по-късни плитки ями и затова очертанията на това жилище трудно се дола-

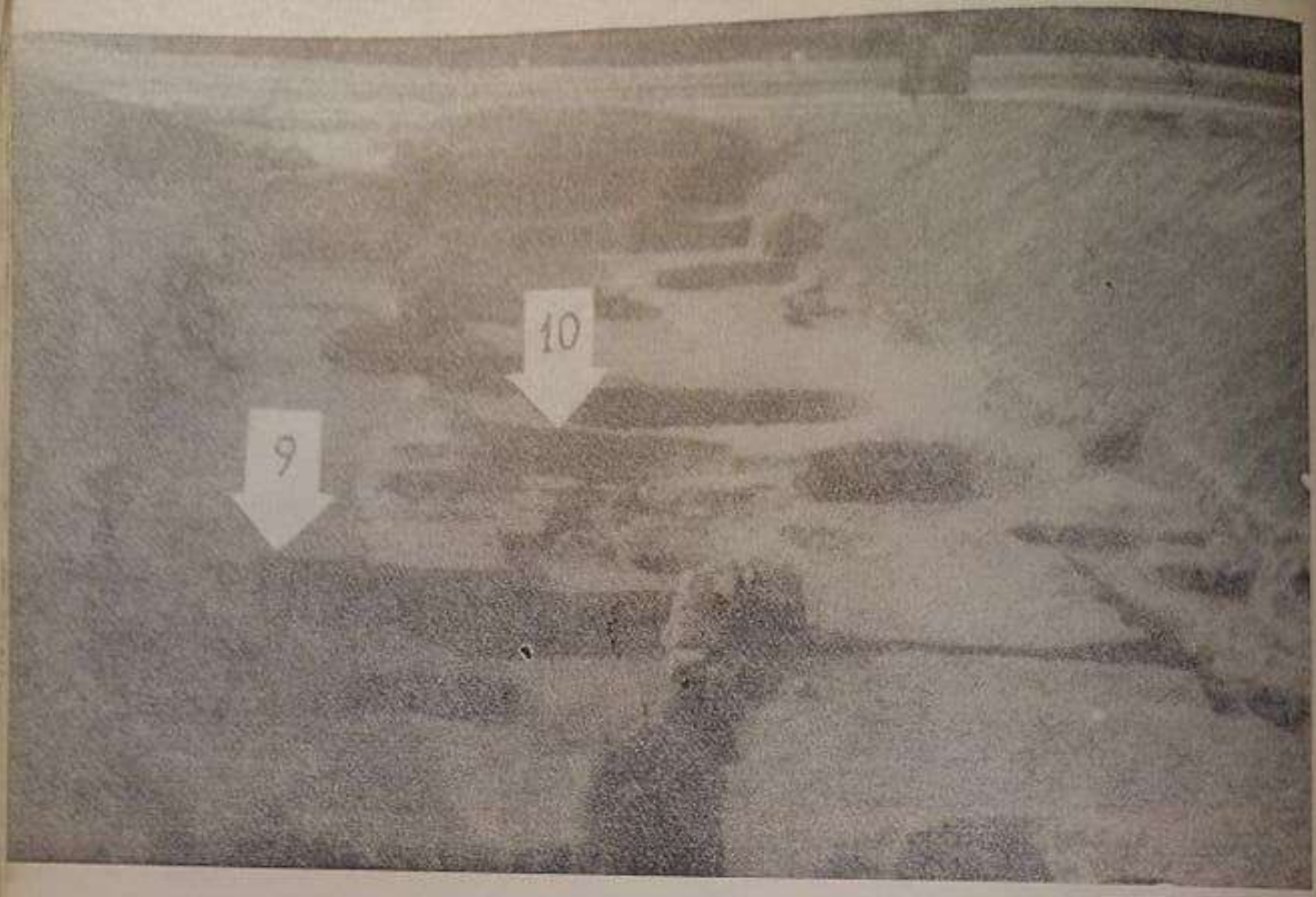

Обр. 22. Жилища IX и X. Общ изглед от изток

вят. Подът му се вижда на 0,80 — 0,90 м от съвременната повърхност. Много малко фрагментирана старобългарска керамика се среща в насипа.

Жилището е с елипсовидна форма и има по-изправена западна страна в очертанията на основата. Размерите му са 2,50 х 3,60 м. То е почти наземно. Задълбаването на пода в повърхността на стария терен е едва 0,10 — 0,25 м. Обмазан е с пласт глина. В южната стена е имало подпора с диаметър 0,35 м, забита на дълбочина 0,40 м.

В югозападния край на жилището има огнище с кръгла или елипсовидна форма. От него е останяла силно опалена глинена замазка.

Жилище XIII (обр. 4). Разположено е било източно от жилища IV и XII. Една част от него е разрушена от многократно преустройвана пещ. Подовото ниво се открива на дълбочина 0,70 м от съвременната повърхност.

Въпреки разрушенията долавят се части от северозападната и югозападната стени, както и обмазаното с глина ниво на пода. Жилището се отнася към типа на плитко вкопаните, като X и XII. Подът е на 0,10 — 0,20 м от стария терен на средновековното селище. Както изглежда, жилището е било ориентирано с ъглите си по посоките на света. Двете запазени гнезда за подпори показват, че те са били с диаметър 0,20 м и дълбочина 0,30 — 0,35 м. В запазената част от жилището не могат да се открият следи от отоплително съоръжение.

Обр. 23. Северната стена на жилище IX

Жилище XIV. Намира се на югоизток от жилища IX, X и XII. Врязано е в северния склон на южната страна на вала. Подовото ниво се появява на 1,10 м от най-високо запазената част на вала в този сектор.

Полуземлянката е правоъгълна и със заоблени ъгли. Западната стена е доста извита навън. Размерите ѝ са 3 х 2,30 м. Вкопана е на 0,50 м в старото ниво на селището. Подът е замазван на три пъти, като между отделните пластове има тънки слоеве от пепел и дребни въгленчета. Откритите гнезда за подпорите показват, че те са били разположени по следния начин: две при северната стена до североизточния ъгъл, една в средата на южната стена и още една срещу средата на западната стена, на около 0,50 м от нея. Петото гнездо се различава от останалите с това, че представлява плитка вдлъбнатина с диаметър 0,50 м, на дъното на която е набит камък, вероятно за да не хлътне подпората. Другите колове са били с диаметър 0,20 — 0,25 м.

Камъните на пода на жилището, и големият в югозападния ъгъл, и петте по-малки в югоизточния, нямат следи от опалване. Мястото на отоплителното съоръжение не бе открито.

Жилище XV (обр. 25). Врязано е в най-високата част на вала, на 2 м южно от жилище XIV. Подовото ниво се появява на 1,20 м под най-високата точка на вала.

Полуземлянката е с правоъгълна форма, заоблени ъгли и доста извити

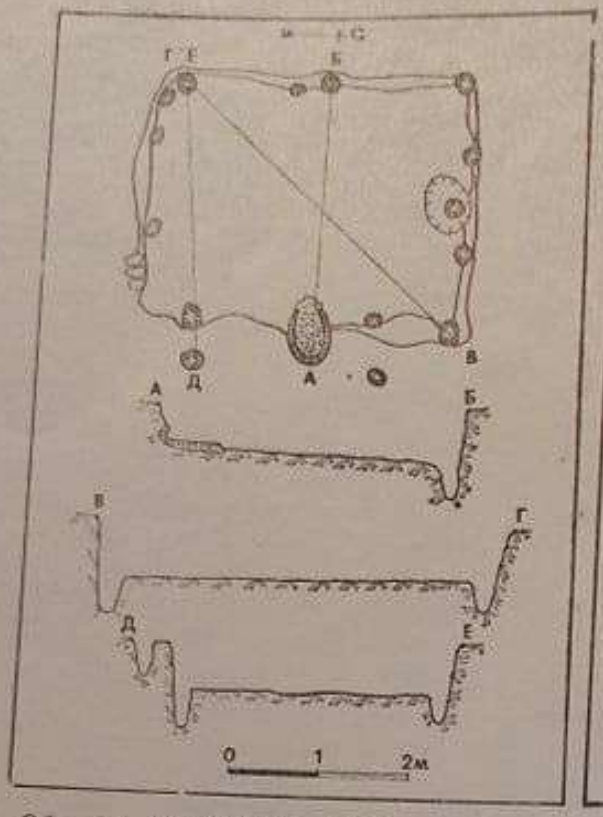

Обр. 24. Жилище XI. План и разрези

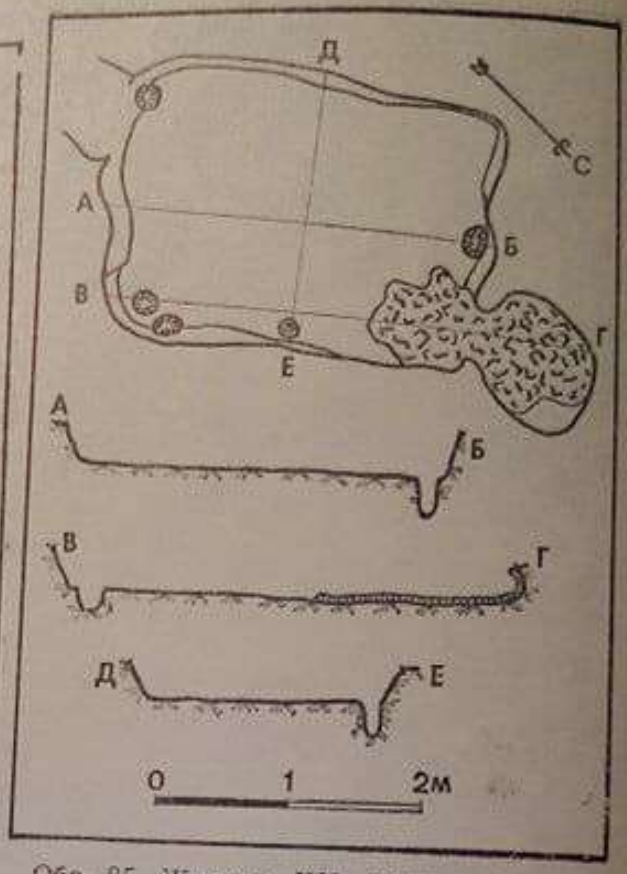

Обр. 25. Жилище XV. План и разрези

навън очертания на стените. И четирите стени са полегато вкопани. В южната стена, до югозападния ъгъл, е бил входът, широк 0,70 м, който води към огнището. Размерите на жилището са 3 х 3,20 м. Ориентирано е, както голяма част от жилищата в селището, по посоките на света. Не е особено дълбоко вкопано в стария терен (около 0,40 м).

Подовата замазка е подновявана два пъти, като между трите пласта глина има слоеве от пепел и дребни въгленчета. Пепел и дребни въглени има и върху последното, най-горно подово ниво. Петте подпори не са симетрично разположени. Гнездата им са при три от стените, а за някои, в които коловете са били забити по-плитко — на 0,10 м (в югоизточния ъгъл), с основание може да се смята, че нямат връзка с конструкцията на покрива. Една подпора е била забита до западната страна на входа, друга — в средата на източната стена. Диаметърът на коловете е 0,20 — 0,25 м, забити са на дълбочина 0,30 м.

В здравия бряг на жилището, на северната стена до североизточния ъгъл е вкопана пещ. Овална по форма, тя има диаметър 1 м. Подът ѝ е бил замазан върху плътна подложка от дребни камъни. От употребата е силно опалена. Също така силно обгоряла е и глинената подова замазка пред пещта.

Жилище XVI (обр. 4). Намира се само на 0,50 м източно от жилище XV. То също е врязано във вала. Разкопана е само западната му страна. Подът му се открива на 1,10 м дълбочина от най-високата част на вала при съвременното му състояние.

Тази полуземлянка е вкопана в стария терен на селището на около 0,40 м. Може да се предполага, че като повечето останали жилища е била ориенти-

рана по посоките на света. Дължината на разкритата западна стена е 3 м Подовата замазка е еднопластова, дебела 3 — 4 см. В откритата част не са намерени подпори за покривната конструкция.

Близо до северозападния ъгъл на жилището е била вкопана пещ с елипсовидна форма и с опалена до червено замазка. Подът на жилището пред отвора на пещта също е обгорял.

Жилище XVI (обр. 26, 27). Разположено е на около 10 м северно от жилище VIII. От западната част на вала го отделят 17 м, а от източната му част — 32 м. Очертанията му започват да стават ясни на около 0,50 — 0,60 м от повърхността, а подът му се открива на 0,75 м дълбочина от съвременното ниво.

Жилището е с правоъгълна форма и размери 3,50 х 3 м. Ориентацията на стените му по посоките на света е с известно отклонение. Забелязва се и деформация на самите стени. Северната е извита навън, а западната — навътре. Южната стена също е извита в двата си края навън. Подовото ниво е само на 0,10 — 0,15 м от старото ниво на селището. Еднопластовата глинена замазка е разрушена на места. В центъра на жилището върху пода има голямо опалено до червено петно с неправилна форма. Трудно може да се определи като остатъци от огнище, но не е съвсем изключено. Големи гредиподпори са носили покрива. Шестте гнезда с диаметър между 0,30 и 0,50 м и дълбочина 0,30 — 0,40 м са неправилно разпределени. Пет са в югозападната част на жилището, а шестото — в средата на северната му стена.

По-голямата част от североизточната част на жилището е унищожена от голяма яма с неправилна форма и слабо полегати стени. Тази яма, в чийто насип се открива керамика и от по-късната епоха, е унищожила част от друго съоръжение, принадлежащо на жилище XVII. От него личи продълговата яма до източната стена с ширина 0,50 — 0,60 м. Върху опаления й под са пръснати камъни, също със следи от сбгаряне. Може само да се предполага, че там е била построена каменна пещ.

Жилище XVIII (обр. 28). Разположено е на 2 м южно от жилище XVII. Очертанията на жилищната яма се чувствуват още твърде отвисоко, на около 0,40 — 0,50 м от съвременната повърхност. Подовото ниво на полуземлянката обаче се появява едва на 1,10 — 1,30 м дълбочина. В насипа на жилището се намират фрагменти на съдове старобългарска керамика от двата известни типа — с украса от врязани и лъскави ивици.

Полуземлянката е с квадратна форма, засблени ъгли и слабо наклонени стени. Размерите й са 4,50 × 4,50 м. Правилно е ориентирана със стените си по посоките на света. Вдълбана е в старото ниво на средновековното селище на дълбочината, обичайна за този тип жилища — 0,65 — 0,70 м. Входът, широк 0,80 м, е в средата на източната стена.

Подът е замазан с доста дебел пласт глинена обмазка. Покривът е лятал, изглежда, на четири подпори с голям диаметър — 0,40 до 0,70 м, забити на дълбочина 0,50 м. Двете подпори са били в ъглите, прилежащи на южната стена, третата е на известно разстояние от североизточния ъгъл, а четвъртата е към средата на западната стена. В основата на три от гнездата за подпорите има поставен по един камък, вероятно, за да не позволи на стълбовете да хлътнат и да не слегне покривът.

Близо до североизточния ъгъл на жилището, в западната и северната стена, има вдълбани ниши. Диаметърът им е 0,30 — 0,40 м.

Силно опаленото огнище с елипсовидна форма е на около 1 м от средата на южната стена към централната част на жилището. Диаметърът му е около 1 м, а върху него има пласт от пепел и дребни въгленчета.

В северната стена на жилището, близо до североизточния ъгъл, е вкопана елипсовидната в план пещ с диаметър 1,50 м. По глинената ѝ мазилка, опалена до червено, са полепнали пепел и дребни въгленчета. Пред входа на пещта половата замазка на жилището образува малка площадка. Тя има размери 0,30 × 0,60 м.

Втора пещ е вкопана в южната стена на жилището точно срещу първата пещ. Нейният диаметър е по-малък, а входът — по-къс. Иначе устройството и формата на двете пещи са подобни.

Голяма елипсовидна, плоскодънна яма е разрушила целия северозападен ъгъл на полуземлянката. Вероятно е вкопана, когато жилищното съоръжение е било вече необитаемо и разрушено. Кога е станало това, не може да се определи съвсем точно, защото в насипа на ямата не се откриват никакви датиращи материали.

Жилище XIX (обр. 29). Намира се в непосредствена близост до жилище XVII, на около 1 м северно от него. Подът се открива на 1,20 м дълбочина от съвременния терен.

И това жилище по тип е полуземлянка. Тя е правоъгълник, ориентиран с дължината си по оста север - юг. Особеност е това, че дължината надвишава два пъти ширината му. Размерите му са 7,40 х 3,80 м. В същност това е най-дългото жилище, разкрито в селището. Неговите ъгли също са заоблени, както на останалите жилищни ями. Както изглежда, входът на жилището е бил в източната половина на северната стена, където тя прекъсва. Стените на жилището са отвесно вкопани. Подът се намира на 0,60 м в стария терен на средновековното селище, замазан е веднъж и мазилката е с дебелина 3 — 4 см. В очертанията на жилищната яма не се откриват следи от носещата покрива конструкция.

Каменната пещ е в северозападния ъгъл, близо до входа и доста разру-

Обр. 26. Жилище XVII. Общ изглед от запад

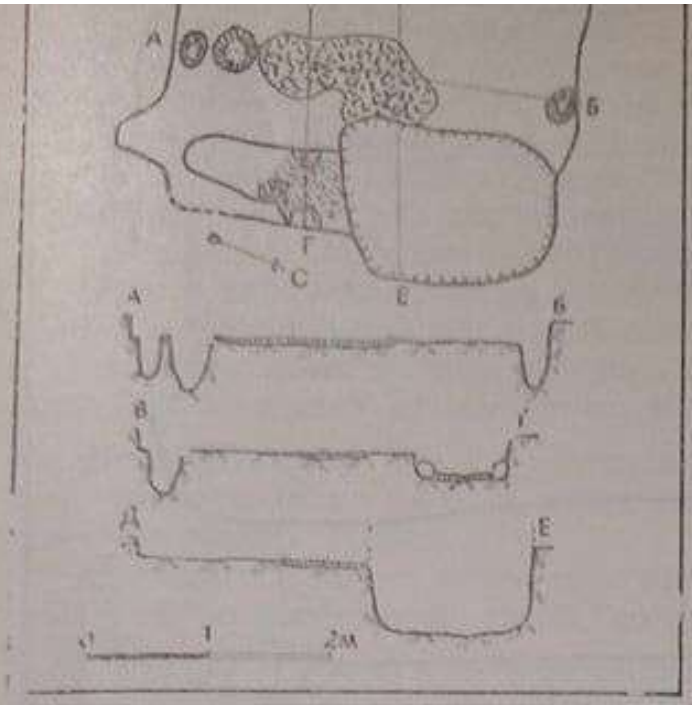

Обр. 27. Жилище XVII. План и разрези

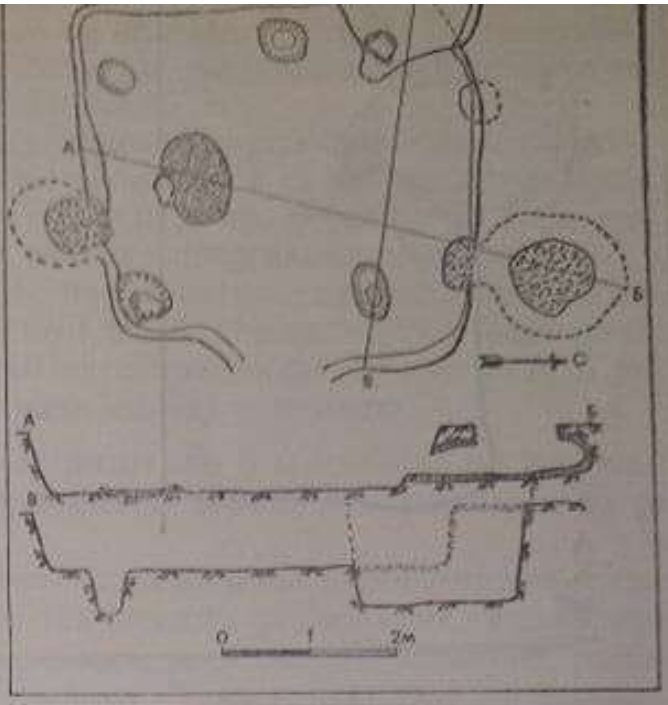

Обр. 28. Жилище XVIII. План и разрези

шена. Основата ѝ е имала подковообразна форма. Вкопана е на около 0,20 м впода. Размерите ѝ са 1 × 0,80 м. Добре запазен е отворът. Той е оформен от два големи камъка, изправени на 0,45 м един от друг, отгоре затиснати с дебела дълга плоча. Подът на пещта е дебело обмазан с глина. И замазката, и камъните на конструкцията ѝ са силно обгорели отвътре.

Голяма овална пещ с диаметър 1,40 м и височина на свода 0,50 м е вкопана в южната стена на землянката. Тя също е обмазана с глина, която е силно опалена. Вляво от входа ѝ има три различни по размери камъни. Пак близо до югозападния ъгъл на жилището, но в западната му стена, е вкопана още една пещ — аналогична по форма и устройство, но със значително помалки размери. Диаметърът ѝ е 0,80 м.

Жилище XX (обр. 30). Разположено е на 6 м северно от жилище XIX. Очертанията на това жилище се долавят трудно поради силно нарушената стратиграфия на напластяванията в тази част от терена на селището. Още в първия двадесетсантиметров пласт на насипа се появяват заедно керамични фрагменти от старобългарска и средновековна керамика. Ямата се очертава към 0,50 — 0,60 м от повърхността, а подовото ниво, значителна част от което е незасегната, се появява на 0,80 м под съвременната повърхност.

Формата на жилището е много неправилна, с дълга ос от изток на запад. Приблизителните му размери са 3,50 × 5,50 м. Стените са ориентирани по посоките на света. Подът е плитко вкопан в старий терен на селището (около 0,20 — 0,30 м) и е с един пласт замазка. Източната му част е слабо опалена. Откриват се четири сигурни гнезда за подпорите на покривната конструкция. Две са до южната стена, едно — в средата на източната и друго — недалеч от западната. Дълбоки са 0,30 м и имат диаметър от 0,30 до 0,50 м.

Огнище е имало в средата на южната стена. Запазено е частично, но добре

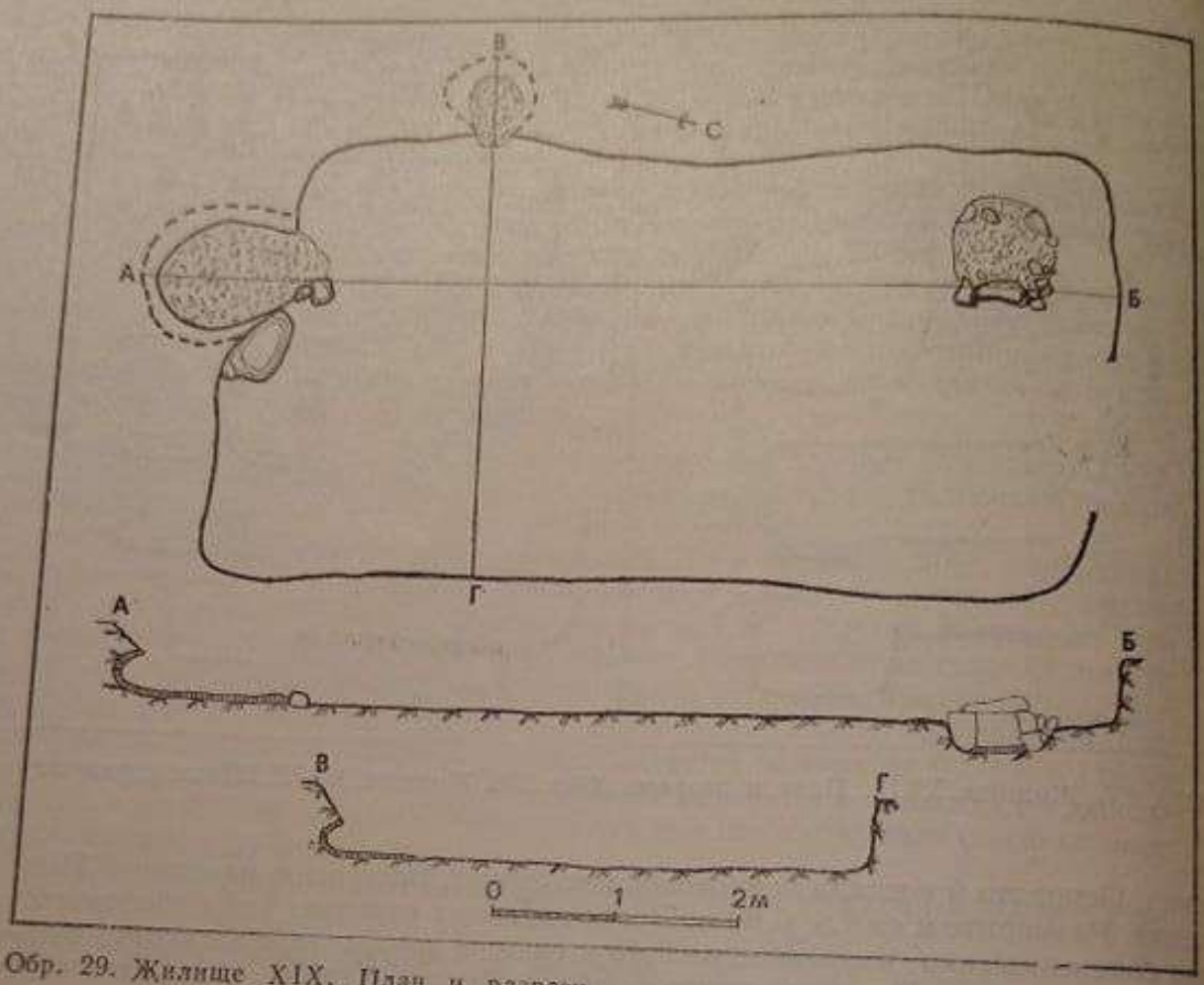

Обр. 29. Жилище XIX. План и разрези

се вижда, че влиза и в стената, т. е. излиза вън от очертанията на вкопаната част на жилището. Опалената му глинена замазка се очертава върху подовото измазване. Диаметърът му е 0,80 м.

Констатациите за устройството на това жилище са оскъдни и не така подробни, защото то е сериозно нарушено. Върху голяма част от западната стена има обгоряло петно с диаметър 1,50 м, което е унищожило подовата замазка и част от гнездото за поднера. Вероятно е огнище, съоръжено на това място по-късно. Голяма яма с диаметър до 1,80 м и дълбочина 2 м разрушава още по-късно и част от огнището, и югозападния ъгъл на жилището. Канавка с посока север-юг минава в средата на вкопаната част на жилището. Проследява се на дължина около 14 м. Широка е 0,50 м и дълбока 0,40 м. Още две ями с приблизително еднакви размери (диаметър 1,70 м и дълбочини 1,20 и 1,40 м) са вкопани в южната част, като са нарушили сериозно огнището и изкопаната преди тях канавка.

Жилище XXI (обр. 31). Намира се на 0,70 м от югозападния ъгъл на жилище XX. Подът му се разкрива на 1 м дълбочина от сегашния терен.

Почти наземно и с правоъгълна форма, това жилище е вкопано на около 0,15 м в стария терен на средновековното селище. Размерите му са 4,50 × × 3,50 м. Ъглите му са ориентирани по посоките на света.

Подът на жилището е добре отъпкан, но следи от измазване не се забе-

лязват. Не може да се определи от какво се е образувала купчината големи камъни в западния ъгъл.

Очертават се девет гнезда за подпорите на покрива. Две от тях са до югозападната стена, едно — до северозападната, а останалите са безредно разположени из вътрешността на жилището. Главната тежест се поемала от двете подпори, чиито гнезда са най-големи от всички, разкопани в селището. Диаметрите им са 0,50 — 0,75 м и са забити на дълбочина 0,50 м. Другите подпори са били с диаметри около 0,20 — 0,35 м.

Голяма елипсовидна пещ е вкопана в северозападната стена на жилището. Тя има размери 2 × 1,50 м. От двете страни на отвора ѝ са забити два камъка. Подът ѝ е замазан с два последователни пласта глина, дебели 3 — 4 см, опалени до червено. Обгоряла е и тази част, която е пред входа на пещта.

До югозападната стена на жилището, извън него, е вкопана яма с камбановидна форма (диаметър и дълбочина по 1,50 м). Очевидно тя е била ползвана от обитателите на това жилище, тъй като находките от насипите и керамичният материал от жилището и ямата са едни и същи.

Жилище XXII (обр. 32, 33). Очертава се на около 3 м източно от жилище XXI, приблизително на 0,70 м под съвременния терен, а подовото ниво се разчиства между 0,85 и 1 м.

Жилището е почти наземно, с правоъгълна форма. Ориентирано е със стените си по посоките на света, но със значително отклонение. Размерите му са 5 × 3 м. Една част от южната стена може да се очертае само по границата, образувана от подовата глинена замазка. Това е резултат на денивелацията на стария терен, поради което тази част от пода на жилището е на повърхността. Само северозападната страна е била вкопана на около 0,70 м.

Гнезда от подпори изобщо не се откриват, така че въпросът за покривната конструкция не може да се изясни от наличните данни.

Елипсовидна в основата си пещ е била слабо вкопана в южната половина на западната стена. Размерите на основата ѝ са 1,50 х 1,20 м. Подът ѝ е замазан с 3 — 4-сантиметров пласт глина. Пространството пред входа ѝ е

Обр. 30. Жилище XX. План и разрези

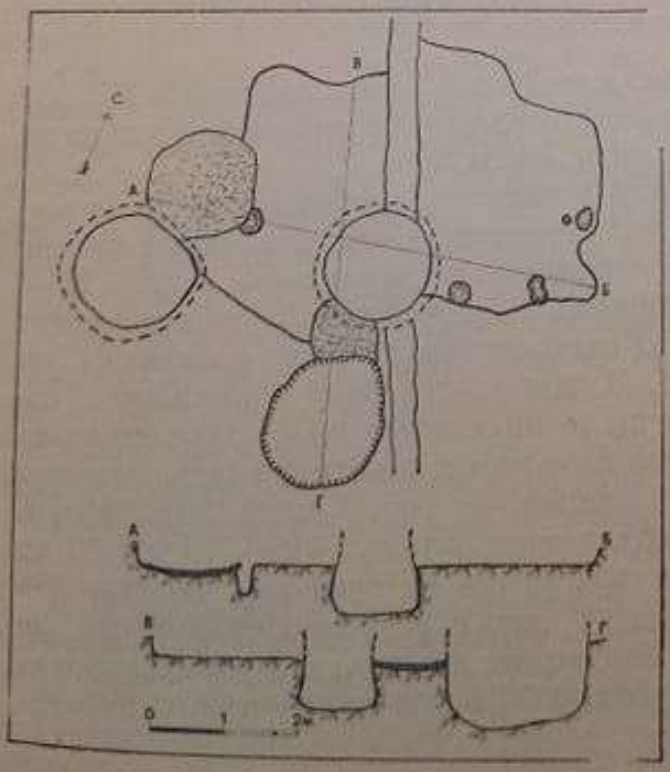

Обр. 31. Жилище XXI. План и разрези

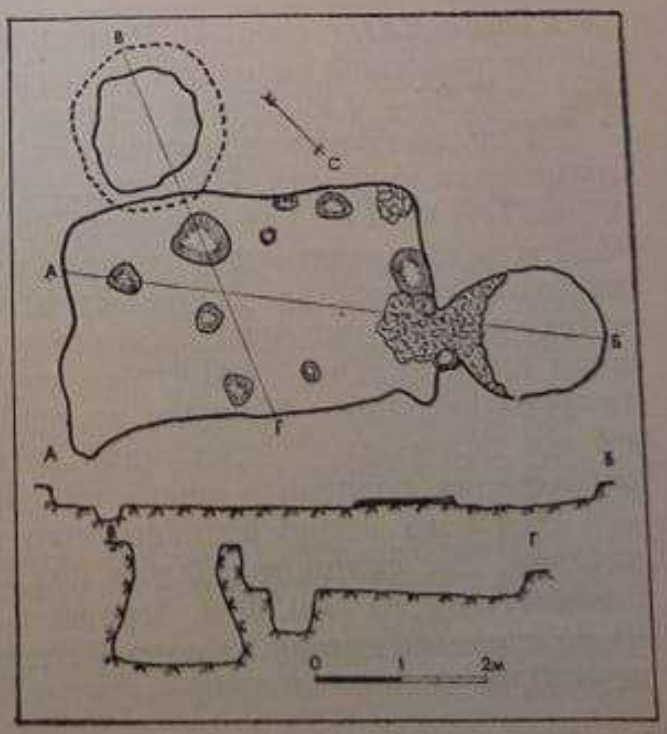

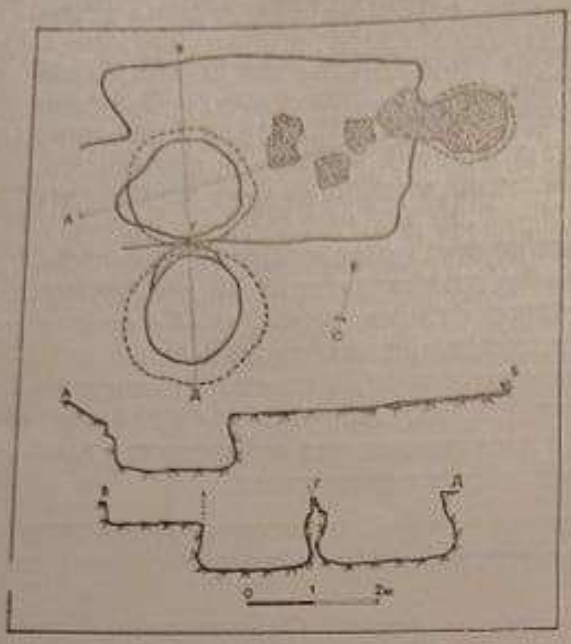

Обр. 32. Жилище XXII. План и разрези

Обр. 33. Жилище XXII. Поглед от югоизток

силно опалено. На изток от входа на пещта към центъра на жилището има три големи петна от обгоряла подова замазка с неправилна форма.

Източната стена е извита към жилището, а в северната ѝ част е оформен слабо наклонен навътре вход, широк 1,70 м.

Извън жилището, до северната му стена, е била вдълбана голяма камбановидна яма с диаметър 2,20 м и дълбочина 1 м. Друга такава яма с почти същите размери прорязва пода на жилището след разрушаването и засипването му. Тя се намира близо до първата, но от вътрешната страна на входа. В насипа на двете ями се намират само няколко фрагмента старобългарска керамика.

Жилище XXIII (обр. 4). Разположено е на около 7 м от жилище XXII. От него е разкопана само една част. Подовото ниво на това жилище се вижда на около 0,80 — 0,90 м под сегашното ниво на терена.

Поради големите разрушения много неща от устройството на това жилище не са изяснени. Изглежда, то е било наземно. Очертават се две подови нива. Първото от тях — нивото на построяване на жилището, е на 0,10 — 0,20 м от средновековния терен на селището. Маркира се със запазени части от подовата замазка. Ясно се очертават само северната стена с дължина 5 м и северозападният ъгъл на жилището. В тази част е била съоръжена и голяма каменна пещ, от която са запазени силно опален пласт допълнителна глинена замазка и обгорели до червено камъни от конструкцията. Западно от нея има части от дъговидно извит глинен бордюр. Срещу този бордюр се очертава опалена и опепелена продълговата плитка яма — 3 × 0,80 м.

Над това първо основно ниво на жилището се очертава второ — без замазка, със силно трамбован под. Върху него е устроено овално огнище с диаметър 0,70 — 0,80 м, оградено с бордюр от камъни. До западната стена се очертава гнездо от подпора с диаметър 0,35 м и дълбочина на забиването 0,40 м.

Пещи и ями

Извън жилищата, но в непосредствена близост до тях, се откриват шест глинени и една каменна пещи (обр. 4). За две от пещите може да се допусне, че са принадлежали на жилища VI и X. За останалите обаче, както и за каменната пещ, е съвсем ясно, че се намират извън жилищата. Освен това подовото им ниво е значително по-високо от това на жилищните подове.

Основите на пещите са кръгли или елипсовидни и силно обгорели глинени замазки с диаметър 1 — 1,50 м. На места стени, запазени до 0,30 м, свиващи навътре, подсказват купола (обр. 34). Трудно и почти невъзможно е да се определи каква е била неговата височина. Куполите на повечето пещи са били от глина, но в някои случаи заедно с глината се употребяват и дребни камъни (пещ 6 — обр. 34). Една от пещите (обр. 35, 36, 37), която е съоръжена в съседство с плитка яма, е много пъти разрушавана и отново изграждана така, че са се натрупали напластявания от късове опалена замазка с дебелина от 0,60 до 1,10 м. За тази пещ в същност данните са напълни. Стените ѝ са били от камъни, споени с глина, а куполът — от плет, дебело замазан с глина. Обгорелите части от обмазката, заедно с отпечатъци от пръстите, се намират струпани в най-високата част на насипа. Площадката пред отвора също е била опалена.

Вкопаната каменна пещ е много интересна (обр. 38, 39). Тя има правоъгълна форма и размери 0,90 х 0,70 м при височина 0,50 м. Изградена е от големи плочи. Една от плочите на покритието се намира на мястото си, а останалите са нападали във вътрешността. Почвата около пещта е силно отъпкана, а непосредствено до нея — силно обгоряла. Нивото на отъпкания пласт е значително по-високо от подовите нива на близките жилища I и II. Северно до пещта се очертава кръгло обгоряло петно от глинена замазка. Не може да се определи дали е от огнище или от куполна пещ. Много малко на брой са обгорелите части от замазка, намиращи се в насипа. Не е ясно и дали двете съоръжения са съществували едновременно.

Устройването на пещи около и вън от жилищата не се среща често в познатите ранносредновековни селища в басейна на Долния Дунав.[1] Освен тези изключения от българските земи интересно е, че подобни съоръжения са известни от селището Дриду, разкрито недалеч от Букурещ.[2] Там пред самия отвор на всяка пещ е била вдълбана елипсовидна яма. Този тип е пряка успоредица на една от пещите в селището при с. Кладенци, пред отвора на която е издълбана недълбока яма (обр. 35, 36, 37).

Възможното предположение за предназначението на тези отделени от жилищата и вън от тях пещи е, че те са предназначени за печене на хляб през летните сезони, когато поради горещините е било невъзможно ползването на пещите вътре в жилищата. Вероятно около жилищата е имало и огнища за приготвяне на храната, но следите им впоследствие са се заличили.

Не е изключено и някое от тези съоръжения да принадлежи на разруше-

---

[1] Откритите досега съоръжения са толкова малко на брой, че представляват изключение. Вж. Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в. С., 1965, с. 91.

[2] Zaharia E. Săpaturile de la Dridu. Contributie la arheologia şi istoria perioadei de formare a populi roman. B., 1967, pp. 56 — 57; M. Comşa. Cultura materiala veche romaneasca, B., 1978.

но жилище, чиито очертания са унищожени още при съществуването на селището.

Бъи от жилищата са били изкопани ями, 29 от които са разкрити. Отворите им са с кръгла или елипсовидна форма и диаметър от 0,80 до 2 м. Някои от тях са съвсем плитки — около 0,50 — 0,60 м, но други достигат до 2 м. Формата на вдълбаването при тези ями е разнообразна. Едни се разширяват от отвора надолу и се заоблят на дъното, оформяйки крушовидна кухина. Тази форма, отбелязана в ями 2, 3, 25, се среща сравнително рядко.

Камбановидните ями са значително повече на брой. Те също се разширяват от отвора надолу, но завършват с плоско дъно. Този тип ями са открити предимно около жилища XX, XXI и XXII — ями 7, 18, 19, 20, 22, 23 и 26.

Третият тип ями са цилиндрични, с прави стени и плоски дъна — ями 1, 2, 8, 9, 10, 12, 13, 14 — 17, 21, 24, 27 и 28. Яма 23 е с малко неправилна форма, а яма 2 е много плитка, със заоблено дъно. Ями 5 и 11 са двойни (обр. 40). Те са с общ отвор с елипсовидна форма. На 0,20 — 0,30 м от повърхността ямата се раздвоява. Тези ями също са с цилиндрична форма и плоски дъна.

Насипите в повечето от ямите са едни и същи. Те имат чернопепеляв цвят и съдържат кости и фрагментирана керамика. Отделни пластове от тях са много наситени с въгленчета. Такива са насипите и в трите типа описани ями.

Ако съдим по съдържанието, керамични фрагменти и натрошени животински кости, това са септични ями. Но големият им брой и сложна форма отклоняват вниманието от това заключение. Какъв смисъл би имало за санитарни нужди да се копае крушовидна или камбановидна яма? Налага се логичният извод, че макар и да съдържат фрагментирана керамика и натрошени животински кости, голям брой от ямите първоначално са били приготвяни за стопански нужди — съхраняване на зърно. Още по-сигурно може да се смята това заключение за част от ямите, които нямат в насипа си никакви материали. Така крушовидната яма 2 до жилища VII и VIII е запъл-

Обр. 34. Пещ в кв. 20

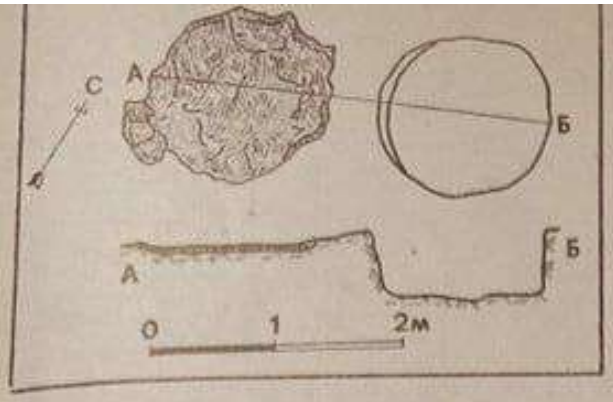

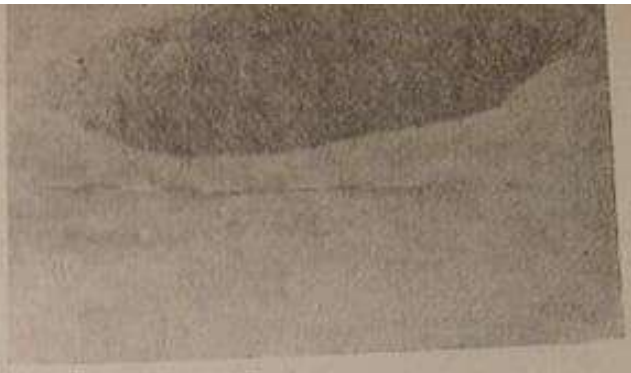

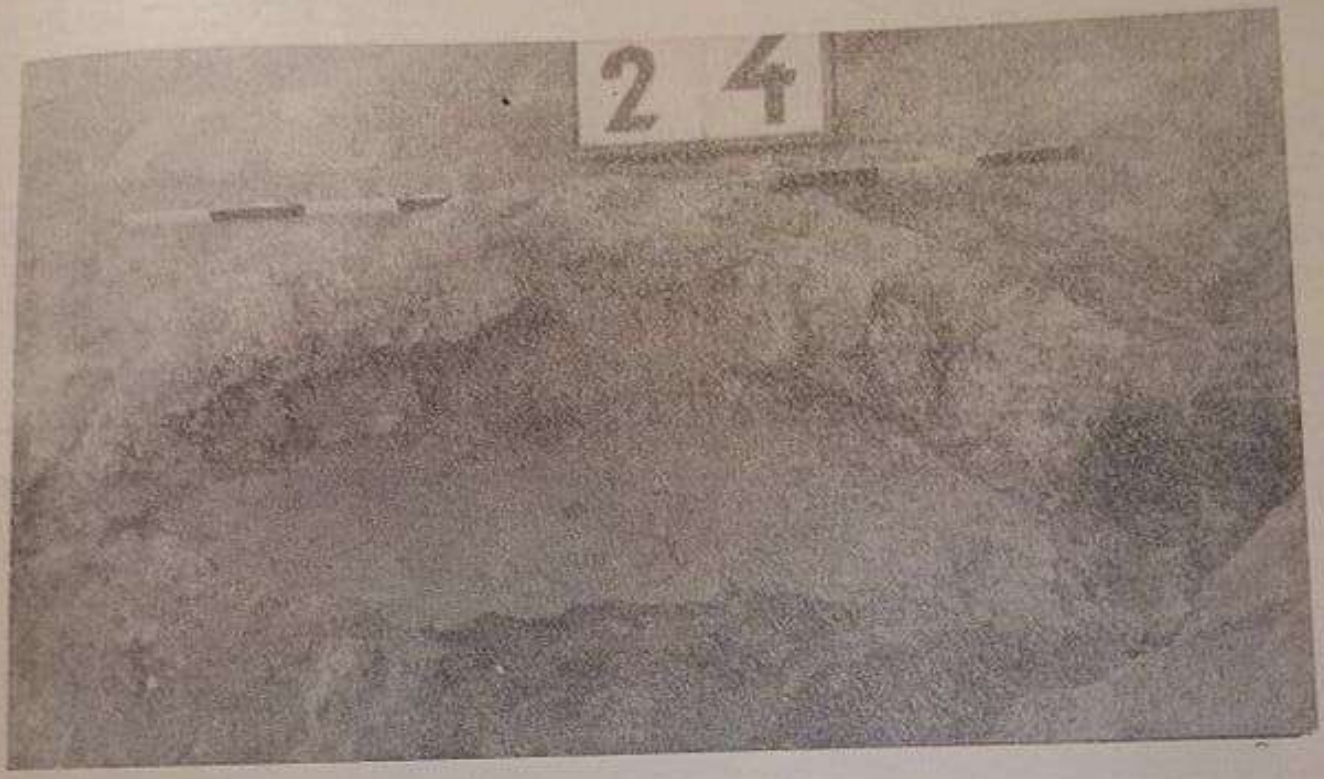

Пещи и ями в кв. 18/24. Обр. 35 (горе вляво). План и разрез. Обр. 36 (горе вдясно). Общ изглед на пещта (гледана от запад), чийто отвор е обърнат към ямата.
Обр. 37 (долу). Пещта, която се открива под пещта с отвор към ямата

иена с чернопепелява пръст, без каквато и да било керамика или натрошени кости. При разчистването ѝ се оказа, че жълтото льосово дъно е силно набраздено от дупки на гризачи. Напълно е възможно тази яма да е служила за съхраняване на зърнени храни, част от които са останали в нея след изоставянето ѝ и са били измъкнати от гризачите, така те са направили многобройни ходове по дъното ѝ. Зърното е попречило ямата да се запълни с пръст от селището, в която да се съдържат и други материали. За съхраняване на зърно са служили вероятно и ями 7 и 8, чиито насипи до половината са съвсем чисти откъм материали, а оттам нагоре рядко се среща фрагментирана керамика и едри камъни, които може би са притискали някакво покритие, а след изгниването му са падиали вътре в ямата.

Ямите се откриват на отделни групи между жилищата. Някои от тях са направени по-късно от жилищата, макар и да съдържат в насипа си като

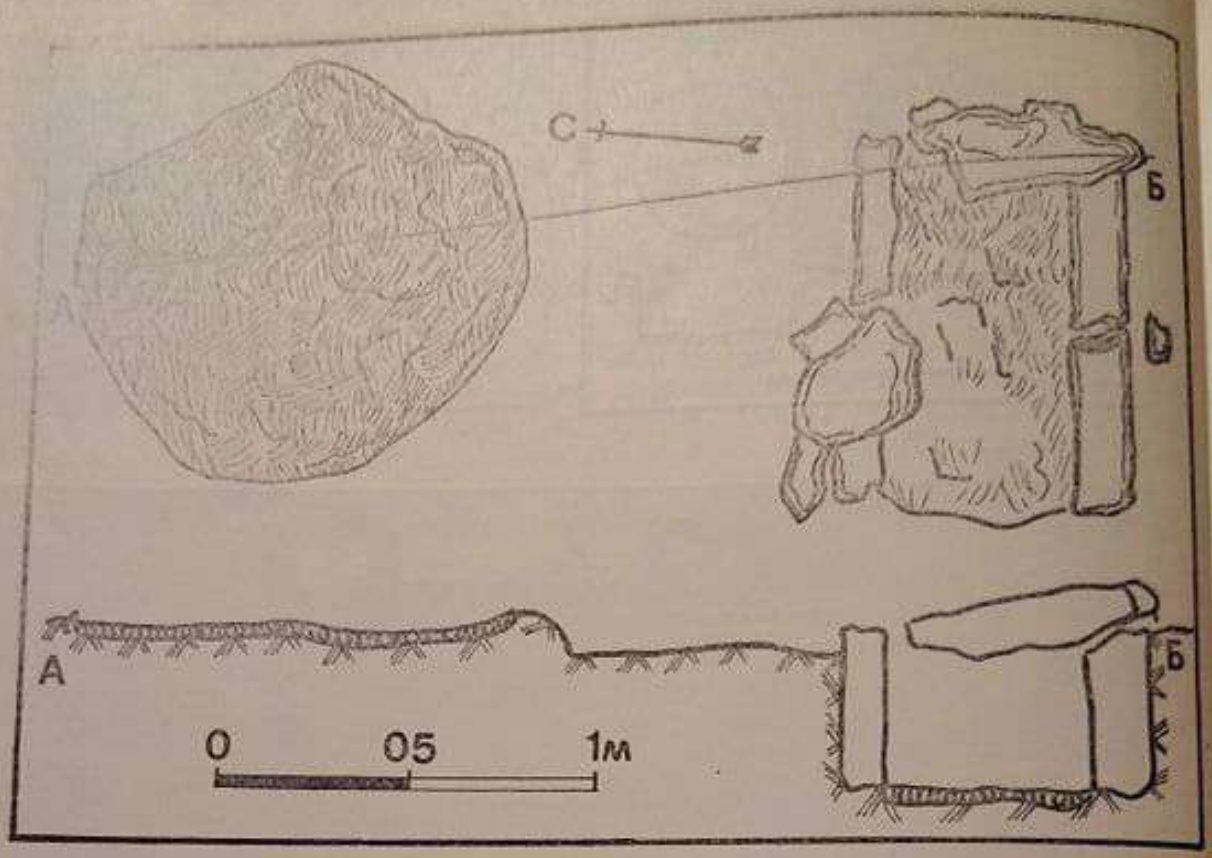

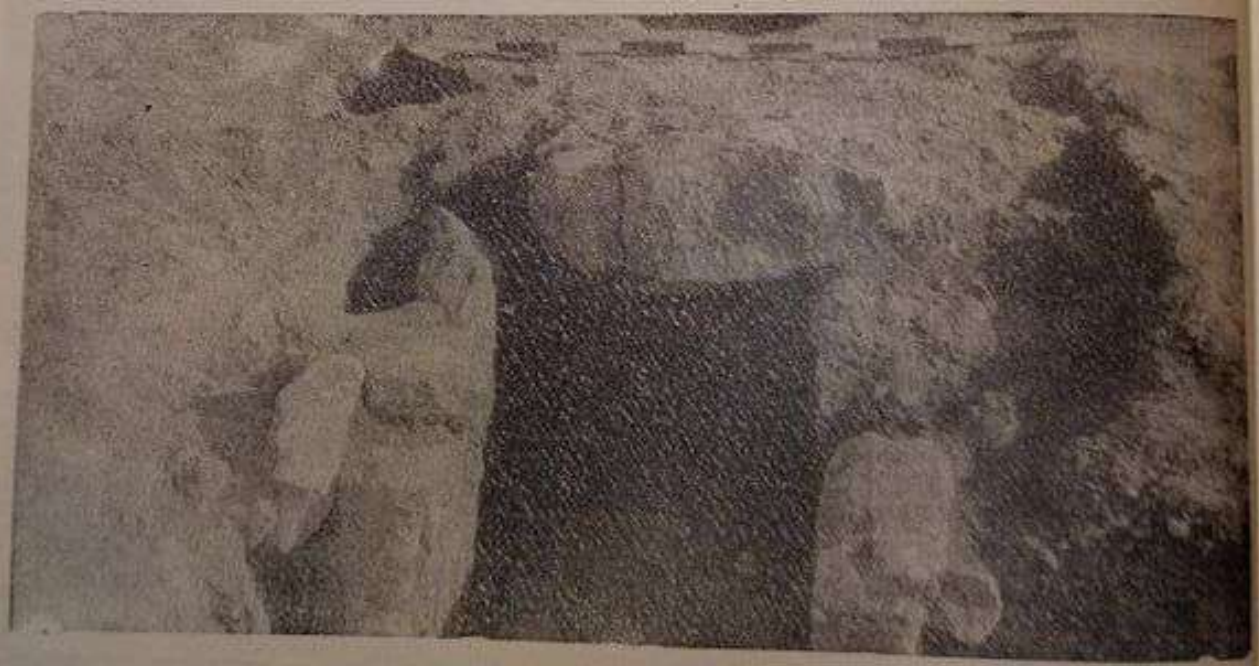

Пещ и каменна пещ в кв. 11/12. Обр. 38 (горе). План и разрези. Обр. 39 (долу). Камена пещ от северозапад

тях старобългарски материали. Така например ями 20 и 26 пресичат пода на жилище XX; яма 22 пресича пода на жилище XXII. Най-късно издълбана изглежда яма 21 (с цилиндрична форма). В нейния насип наред със старобългарската керамика се намира и тънкостенна, работена на тежко грънчарско колело керамика. Ями нарушават жилищните подове и на други места в

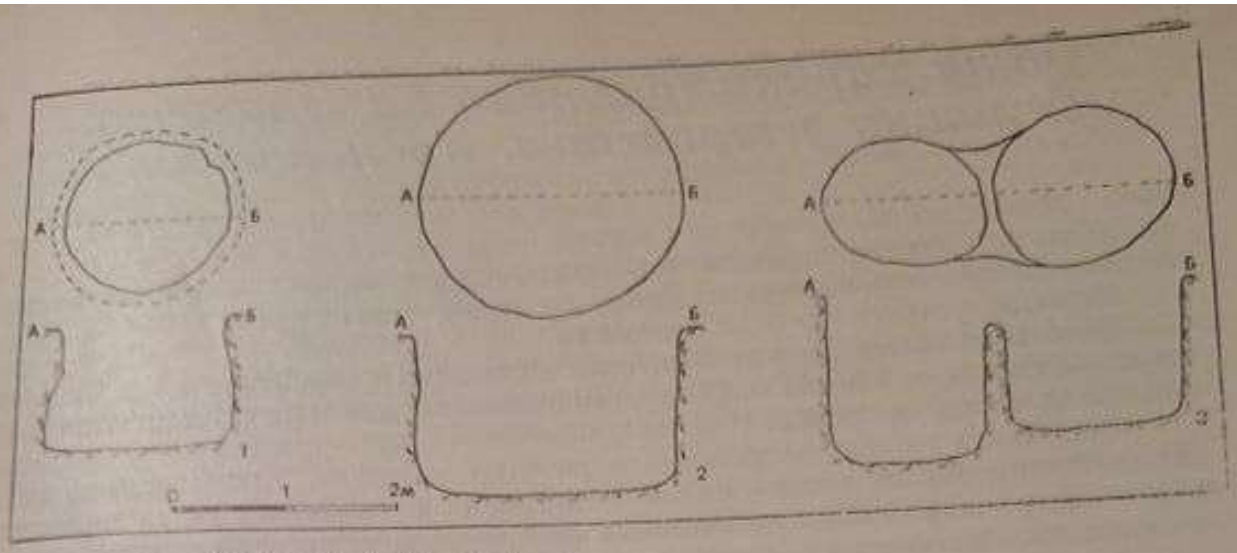

Обр. 40. Ями № 23, 24, 5 (двойна)

селището: яма 1 нарушава жилище VIII; ями 14 — 16 са разрушили почти изцяло едно жилище, което е било построено северно от жилище XIV; яма 23 нарушава жилище XVII. В яма 15 е намерена монета, сечена при управлението на византийския император Йоан Цимисхи (969 — 976). Тя е доказателство, че ямата е била ползвана в периода към края на Първото българско царство.

Отчетлива хронология обаче не може да се даде, тъй като липсват данни, които да определят относително точно използването на ямите по време (с изключение на яма 15). Особено неясно е положението на север от жилища XIX, XX, XXI и XXII. Там, на значително голямо пространство, жилища не се откриват. Има само останки от ями, по-голямата част от които са плитки и доста разрушени. Старобългарската керамика е смесена с тънкостенна керамика от по-късния период. В чернопепелявия пласт на насипа има много въглени и натрошени животински кости.

Няма данни ямите да са имали покритие. Тези обаче, които са служили за зърнохранилища, задължително са били затваряни. Може само да се предполага, че тези покрития са имали конусовидна форма или плоски капаци. Поради голямата си близост с жилищата някои от ямите (18, 19, 25) може би са попадали под един покрив с тях. Сигурни данни за това обаче няма.

От публикуваните досега разкопани ранносредновековни селища такова количество и разнообразие на ями извън жилищата не е познато. Така разположени, с такива форми и толкова много на брой ями не се откриват и в раннославянските селища на пражката култура (карчак-житомирска). В селищата на салтовския вариант на прабългарската култура обаче се срещат всички разновидности на разкопаните в с. Кладенци ями. С. А. Плетньова смята, че всички ями първоначално се устройват за запазване на храна, а впоследствие някои се превръщат в боклучни ями до записването си.[1] Многобройни ями има и в славянските селища в Подпепровието от IX — X в. И там те са определени от изследвачите като ями за запазване на зърно.[2]

[1] Плетнева С. От кочевий к городам. М., 1967, с. 62, рис. 14, с. 65 и сл.
[2] Ляпушкин И. Городище Новотроицкое, МИА 47, М., 1958, с. 138 сл., с, 297 сл., табл. LXIV, LXV, LXVII сл.

Обща характеристика на селището. Селищно устройство. Хронология

Разположението на откритите в разкопаната част от селището жилища и съоръжения дава възможност за определени заключения по отношение на неговото устройство и планировка.

Ясно се очертава, макар и разкрита само частично, голяма незастроена площ — повече от 120 кв. м. В нея няма жилища, ями и пещи. Вероятно това е площад пред селището.

Жилищата са разположени близко едно до друго. Хронологията им в доста отношения ще остане условна, но все пак очерталото се сравнително гъсто застрояване дава основание да се предполага, че свободната дейност и придвижване между тях са били затруднени.

Движение и свободни пространства има около отделните групи жилища, които в периметъра на селището са разположени на групи-гнезда. Улична мрежа липсва.

Жилища I, II, III и XI образуват една група.

Втората група е от повече на брой жилища — IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XII и XIII. Тази група се обособява на около 7 м източно от първата.

От третата група са разкрити три жилища (XIV, XV и XVI), разположени на около 8 м югоизточно от втората. Към тази група сигурно е било и още едно жилище, силно разбито от врязалите се в него ями 14, 15 и 16. Запазени донякъде са само подовата му замазка и каменната пещ.

Жилища XVII, XVIII и XIX образуват четвърта група. Те са на около 4 м северно от втората група.

На 6 м североизточно има още една, пета група жилища — XX, XXI и XXII. Право на изток на 7 м е жилище XXIII, което вероятно е част от друга — шеста група.

Може да се изкаже предположение, че разпределението на територията на селището на обособени жилищни гнезда има отношение към разпределението на населението на това селище. Вероятно всяко от тези жилищни гнезда се е обитавало от групи хора, свързани помежду си със семейнородствени връзки.

Хронологията на жилищата не е съвсем ясна, т. е. при тяхната характеристика трудно могат да се отделят по-ранни или по-късни елементи. Въпреки всичко, въз основа на някои данни могат да бъдат определени два хронологически отделни периода в живота на селището.

Опорна точка при изясняване на относителната хронология може да бъде използването на фортификационните съоръжения — рова и вала. Установява се, че в даден момент укреплението става ненужно за отбраната на селището и обитателите му започват да вкопават и устройват жилища в него. Това са жилищата I, II, III, XI, XIV, XV и XVI. Тези именно жилища определено трябва да се отнесат към втория хронологически период в живота на ранносредновековното поселение. Тези жилища са вкопани дълбоко (понякога до 0,80 м) в терена и принадлежат към типа на полуземлянките. Ако се съди по дълбочината на вкопаването в стария терен на селището, още четири жилища, вече във вътрешността му, биха могли хронологически да принадлежат към тази втора група строежи (VI, IX, XVIII и XIX). Не е изключено и няколко от останалите жилища, вкопани на дълбочина 0,35 — 0,40 м, също да принадлежат към полуземлянките от тази група.

Към първоначалния ранен период от съществуването на селището, с който е свързано съоръжаването и използването на укреплението, могат да бъдат определени жилищата IV, X, XII, XIII, XVII, XXI, XXII и XXIII. Освен това те са много плитко или почти невкопани в терена — само на 0,15 — 0,20 м. Изобщо не е вкопано жилище V.

Съществуват и други данни от терена, които могат да подкрепят такова разпределение в хронологически порядък на жилищата в селището. Прорязани от ями или пещи са именно жилищата от групата на плитко вкопаните — VIII, XIII, XVII, XX и XXII.

Жилище IV е много близко до жилище VI — дели ги само задната стена на пещта в югозападния ъгъл на второто жилище. Ползването и на двете жилища едновременно е било невъзможно, защото пещта би трябвало да бъде съборена.

Плитко вкопано е жилище IV, жилище VI го застъпва и е по-късно от него. Освен това жилище VI има яма, облицована с камъни, и представлява конструктивно усъвършенствуван тип на полуземлянка, появил се като резултат на усъвършенствувана домостроителна практика.

Отоплителните съоръжения не могат да се систематизират въз основа на определената по-горе хронология. Каменни пещи има и в жилищата, които се отнасят към първия ранен период от живота на селището, и в тези от втория. Тази констатация се отнася и за вкопаните пещи.

Не стои така въпросът с откритото огнище. То се използва обикновено заедно с вкопаните или с каменните пещи, но се открива винаги в жилища от вътрешността на селището. Изключение прави жилище V. Огнище се регистрира само в една полуземлянка — жилище XVIII.

В жилищата с по-малки размери може да се предполага, че съчетаните няколко отоплителни съоръжения не са използвани едновременно — едно е изоставяно, за да се направи друго. Такъв е случаят, изглежда, в жилище VI, където има две каменни и една изкопна пещ. Голямото жилище XIX обаче е имало нужда както от каменната, така и от вкопаната пещ.

Остава неясно с какво са се отоплявали жилищата, в които не се откриват следи от пещи и огнища. Може само да се предполага, че там са били използвани подвижни подници, като тези от ранносредновековни селища у нас.[1] Останки от тези подници обаче не се намират на територията на селището.

Вкопаните пещи към жилища XXI и XXII са имали по всяка вероятност глинобитни куполи. Това заключение се налага от факта, че подът на пещта е на нивото на жилищния под и така най-високата част от засводяването е излизала над повърхността на терена. При това в насипа наоколо се откриват и опалени фрагменти от обмазката на купол. Покривите на жилищата са били устроени така, че и пещите били защитени от тях.

Липсата на следи от надземната част на жилищата много затруднява тяхната реконструкция. Гнездата от греди, които несъмнено са били предназначени да носят покрива или да организират конструкцията на стените, поради нерегулярното си и неорганизирано разпределение трудно могат да подскажат определена система. Откриват се и при полуземлянки, и при плитко вкопани жилища. И обратното — откриват се жилища и от двата вида, в които не личат следи от забиването на колове и греди. Трудно могат да се открият и геометрично правилно разположените гнезда около стените и в

---

[1] Митова-Джонова Д. Средновековното селище над античния кастел Ятрус — Археология XII, 1970, кн. 3, с. 12 — 13.

ъглите на жилищата, известни и от други проучвания.[1] В плитко вкопаните жилища XVII и XXI например гнездата от колове са пръснати по целия под.[2] В жилища X и XII има само по едно гнездо за греда в периферията. Редки са такива примери като четирите гнезда близо до всеки от ъглите в жилище XVIII или покрай стените в жилища IX и XI. Такова разположение показва възможността да бъде направено двускатно покритие, което вече е показано в реконструкция.[3] Двускат покрив, но върху стени, обмазани с глина, е имало и жилище VI. В насипа наоколо не се откриват нито отпечатъци от плет върху мазилка, нито камъни, от които може да се предположи, че това е бил начинът на изграждане.

По-значителната част от плитко вкопаните жилища нямат гнезда от подпори. Единствено вероятната за тях реконструкция на покритието може да бъде двускатният или многоскатният покрив, чиито краища се опират в бреговете на жилищната яма.[4] Така може да бъде възстановен и видът на жилище V.[5]

Сложната картина на жилищните типове и устройство в селището при с. Кладенци не се отделя рязко от известното ни за останалите ранносредновековни селища, разкрити в Североизточна България[6] и на територията на съвременна Румъния.[7] Добре познати като основен тип жилище са полуземлянките с и без система от греди-подпори. Полуземлянки с каменна облицовка на стените на ямата са проучени в селищата при с. Топола[8], Дуранкулак[9] и Брестак[10]. Знаят се и в селищата при Капидава[11] и Истрия[12].

Макар и не съвсем точни успоредици има и овалното жилище V.

---

[1] Вължарова Ж. Цит. съч., с. 47; с. 23; С. Михайлов. Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX. С., 1955, с. 142.

[2] В други селища такива случаи са много малко. Вж. Ж. Вължарова. Цит. съч., с. 38.

[3] Правени са многократно реконструкции в съветските и румънски публикации. Вж. И. Ляпушкин. Цит. съч., с. 202, рис. 110, с. 203, рис. 111, с. 204; рис. 112, с. 205; рис. 113, с. 206; рис. 114; И. Хынку. Жилища на территории Молдавии в X — XVII в. Сб. Древнее жилище народов Восточной Европы. М., 1975, с. 92 — 93, рис. 1.

[4] Раппопорт П. Древнерусское жилище — Сб. Древнее жилище народов Восточной Европы, с. 143, рис. 9_1.

[5] Неправилната форма на откритата подова замазка не бива да ни смущава — поголямата част от юртообразните жилища в селищата на салтовската култура също имат неправилни форми. Вж. С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 54, рис. $11_{7, 8, 9}$.

[6] Освен посочения вече труд на Ж. Вължарова през последните години обобщителни публикации не са обнародвани, като се изключат няколко съобщения, напр. Ж. Вължарова. Славяне и праболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры — Сб. Славяните и средиземноморският свят VI — XI в., С., 1978.

[7] Zaharia E. Op. cit, passim; D. Theodor. Contribuţii la cunoasterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei — SCIV, 19, 2, 1968, pp. 227 — 276.

[8] Резултатите от разкопките на ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окр., още не са публикувани. Необходимите в нашето проучване данни използваме с разрешението на Л. Бобчева, за което й изказваме още веднъж благодарността си.

[9] Проучването на ранносредновековното селище на острова при с. Дуранкулак още продължава. Данните за него използваме благодарение на любезността на Х. Тодорова и К. Ботов.

[10] Димитров Д. Раннобългарското селище при с. Брестак, Варненски окр. — ИНМВ, XX, 1969, с. 117.

[11] Florescu G., R. Florescu şi P. Diaconu. Capidave I, Bucureşti, 1958, pp. 135 — 152.

[12] Зирра В. Двухобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виллор — Истрия.

От овалните жилища в селищата при с. Гарван[1], Нова Черна[2], Винница[3], Блъсково[4] и Стърмен[5] го отличава липсата на гнезда от колове за покривната конструкция.

Отоплителните съоръжения също не се различават от тези, известни в други селища — такива са и вкопаните пещи, каменните пещи и по-рядко намираните открити огнища.

Селището при с. Кладенци в общи линии потвърждава изводите, които могат да се направят от проучванията на други ранносредновековни селища. Има обаче отделни елементи, които го отличават от останалите селища.

Прави впечатление, че съществува тип жилища, които по план и устройство принадлежат към групата на полуземлянките, а в същото време жилищните ями са така плитко вкопани в терена, че могат да минат едва ли не и за наземно съоръжение.

Интерес представлява гнездовото групиране на жилищата и оформянето на групи около общ център на селището.

Необичайно много на брой са пещите и ямите, съоръжени извън жилищата.

Особеност с конструктивен характер е куполът на пещите, изграден от обмазан с глина плет.

Всички данни от разкопките, определените конструктивни особености на жилищата и устройството на селището поставят определен кръг от въпроси, които могат да се изяснят по-конкретно след разглеждане на вещественте материали от проучванията.

---

[1] Въжарова Ж. Цит. съч., с. 257.

[2] Милчев Ат. и С. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окр. през 1967 — 1969 г. — ГСУФИФ, III — История, С., 1971, с. 24, 25, 27.

[3] Антонова В. Средновековното селище в чашата на язовир «Винница» — ИНМШ, IV, 1967, с. 5.

[4] Димитров Д. Принос към изучаването на старобългарското жилище в Североизточна България — ИНМВ, IX, 1973, с. 102 — 103.

[5] Михайлов С. Разкопки на градището при с. Стърмен — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 5.

Керамика

Цели глинени съдове от разкопките на селището при с. Кладенци почти липсват. Наблюденията могат да бъдат направени главно върху късовете от глинени съдове.

Най-много са фрагментите от глинени съдове, изработени от примесена с пясък глина и украсени с врязани линии (обр. 41 — 43). Те са около 83% от целия керамичен материал. При някои пясъчните примеси са не само значителни, но и от много едри зърна. Срещат се обаче и съдове, при които примесите са съвсем дребни. Не е еднаква и обработката на глината. При някои фрагменти освен пясъчни зрънца има и доста едри шупли. Това показва, че глината е била приготвяна набързо, без предварително бавно смесване. Особено грубо изработени съдове и с едри примеси се намират в близост до жилища IV и V.[1]

По-голямата част от съдовете, принадлежащи към тази група, са лошо изпичани. Много рядко се срещат фрагменти от съдове с равен керемидено-червен, червеножълт или кафяв цвят, добре смесени, а по-често такива от съдове с равен сив цвят. Още повече са тези, чието оцветяване е неравномерно както по повърхността, така и в структурата на стените. Отвън на петна, а вътре на пластове се сменят сиво, керемидено-червено, черно. Отделни фрагменти са от така лошо опалени съдове, че при слабо притискане се ронят.

Съдовете, изработени от примесена с пясък глина и украсени с врязани линии, се източвали на бавновъртящо се ръчно грънчарско колело. По вътрешната страна на съдовете личат следи от пръстите на грънчаря. В центъра на много от дъната на съдовете се вижда кръгла пъпка, получена вероятно от оста на колелото — тя не е била набита достатъчно в подложката, за да достигне плоскостта, върху която се работи съдът.[2] За по-големите по размер съдове подложката е била малка и затова леко се е врязала в глината — на дъното, по периферията се е появил релефен ръб.[3] Подложката е изработена от дъска. При работа с мократа глина тя ту се е навлажнявала, ту е изсъхвала и върху нея се образували доста забележими пукнатини. Тези пукнатини са се отбелязвали и се виждат върху дъната на съдовете.[4]

Към тази група принадлежат гърнета без дръжки.[5] Намерен е само един фрагмент от горната част на средно по размери гърне с плоска и къса дръжка. Не се знае дали същият съд не е имал и втора симетрична дръжка (обр. 43_{10}). Както може да се съди от откритите фрагменти, повечето гърнета имат широки гърла и прибрани полегати плещи. Най-широката част се намира близо до средата от височината на съда. Долната половина е доста издута и

---

[1] В раздела за жилищата те са отнесени към първия хронологически период.

[2] Дончева-Петкова Л. Българската битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, с. 23.

[3] Това са забелязали и Ат. Милчев и С. Ангелова. Вж. Археологически разкопки и проучвания в м. «Калето» при с. Нова Черна, Силистренски окр. през 1967 — 1969 г. — ГСУФИФ, IXIII/III, С., 1971, с. 39.

[4] Пак там. Но авторите смятат, че подложката е скована от отделни неуплътнени дъсчици, което е малко вероятно при този незначителен диаметър.

[5] Като изключение може да се отбележи тясно цилиндрично гърло от каничка с една дръжка, украсена с вертикални лъскави линии.

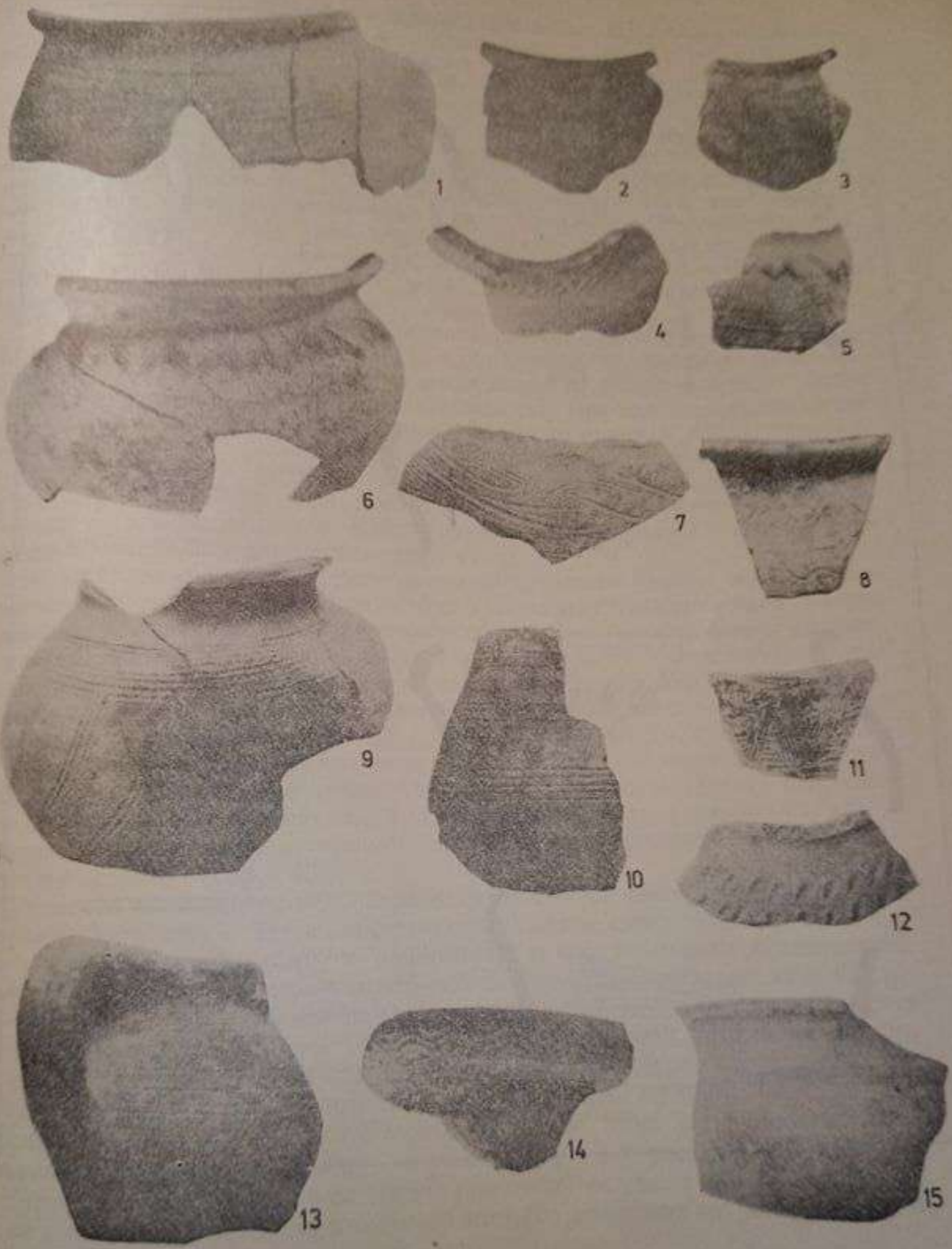

Обр. 41. Керамика с украса от врязани линии

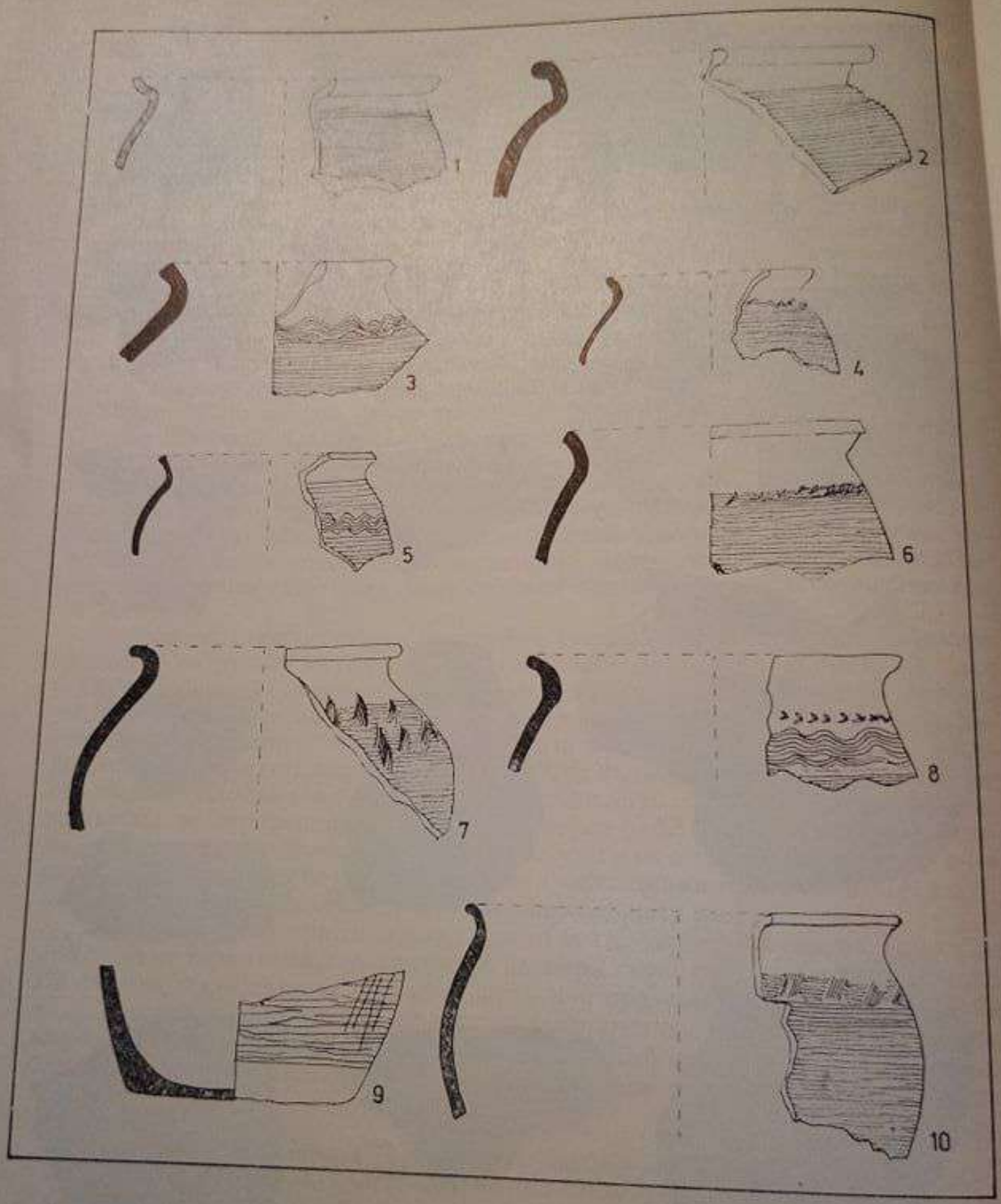

Обр. 42. Керамика с украса от врязани линии

с широко дъно. Много по-рядко са фрагментите от съдове с високо повдигнати вдлъбнати, с прибрана долна част и по-тясно дъно.[1] Малко на брой съдове са имали слабо изразена биконична форма (обр. 43_7).

Нееднакво е и оформянето на гърлото и ръба на устието на съдовете. Работени от песъчлива глина. Едни са със слабо изразени къси шийки и също така късо, доста плавно навън венче. При други шийката е владена накъсо. Устието обикновено е твърде широко. При други шийката е владена високи устия, доста изправени. Има и такива случаи, при които устието е получило сложен профил: видимо S-образно начупване и леко завит навътре ръб (обр. 43_6). Повечето от венчетата са профилирани. Най-многобройни са срязаните косо по ръба навън. Само в един фрагмент ръбът има и дълбок улей (обр. 43_3). По-малко са овално заоблените и удебелени венчета. Най-малко на брой са фрагментите от устия на съдове със сложни профили, с ръб по външната или вътрешната стена.

Характерната за тази група съдове украса — врязани прави и вълнообразни линии — е нанасяна с остриe или с гребен. Трудно може от наличния материал точно да се определи кои съчетания се срещат най-често. Очертават се все пак няколко характерни комбинации. При едни съдове външната повърхност е покрита изцяло от шийката почти до дъното с прави хоризонтални линии (обр. $42_{1,2}$). Понякога над тях се нанася с гребен или единична «вълна» (обр. $42_{3,4}$). В други случаи «вълната» е затворена от правите линии на плещите на съда (обр. 42_5). Много варианти има неперекъснатата украса от прави хоризонтални линии. Често горният ред завършва с коси единични насечки в една или в две посоки (обр. $42_{6,8}$).

Често явление е и украсата от прави хоризонтални линии, комбинирани с вертикални снопове. Тя също има много варианти. Явяват се къси снопове от линии, косо врязани върху хоризонталните нарези в горната част на съда; дълги вертикални прави пасма върху хоризонталните линии почти по цялата височина на съда; коси пасма между хоризонтални линии; коси пасма, врязани в две посоки върху хоризонталните линии, така че да образуват свупени арки (обр. $42_{7,9,10}$, обр. $43_{1,2,3}$). Макар и по-рядко, среща се и усложнена украса от прави хоризонтални линии, от вълнообразни и вертикални снопове (обр. 43_5). В тази група керамика от селището при с. Кладенци често се появява сравнително рядка за керамиката от други селища украса — по устието. Най-често тази украса е поставена на вътрешната и по-рядко на външната страна (обр. 43_6).

Украсата на по-качествено изработените съдове забележимо се отличава от описаната дотук. Те са работени от глина със слаби пясъчни примеси, имат тънки стени, изпичани са равномерно и при по-висока температура. Линиите на украсата са единични, по-широки и дълбоко врязани (обр. $43_{9,11}$). Към тази група керамика могат да бъдат причислени и няколко фрагмента от съдове, чиято повърхност е украсена с редица от едри кръгли ямки (обр. 43_{12}, обр. 43_6). Част от тези съдове имат дъна с прибрани стени и релефен ръб по периферията, както при глазираните съдове от центровете на българската държава, най-често от Плиска и Преслав (обр. 43_{11}). Още при пръв поглед може да бъде установено, че тази подгрупа е развитие на познатия тип. Това дава възможност да се посочи сравнително късна дата за изработването на този вариант съдове, например втората половина на X или първата половина на XI в.

---

[1] Вължарова Ж. Българският народностен облик през средновековието в светлината на археологическите данни — I конгрес на БИД, I, С., 1972. Там авторката единствена у нас употребява за тази форма термина «преобърнат пресечен конус».

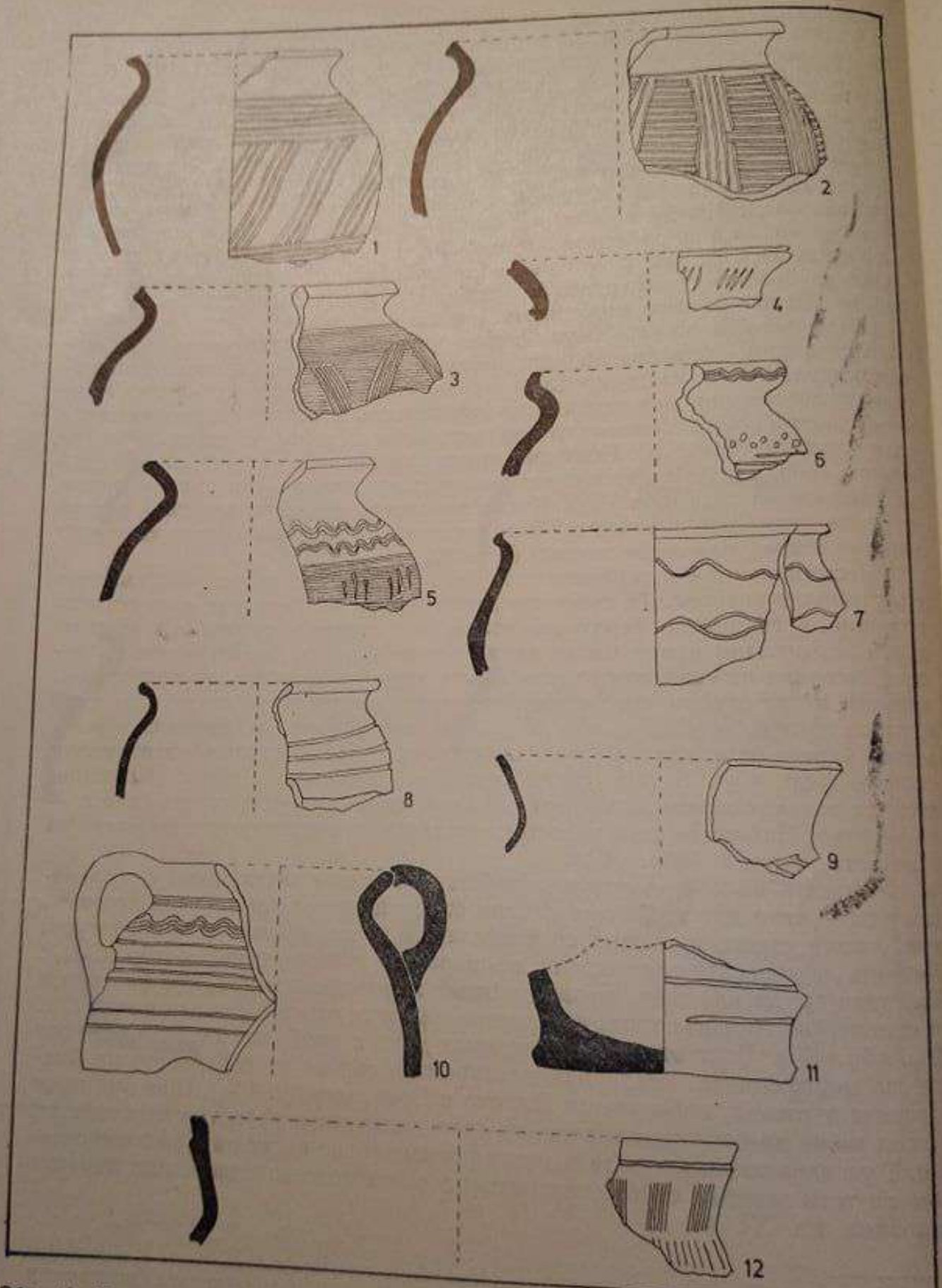

Обр. 43. Керамика с украса от врязани линии

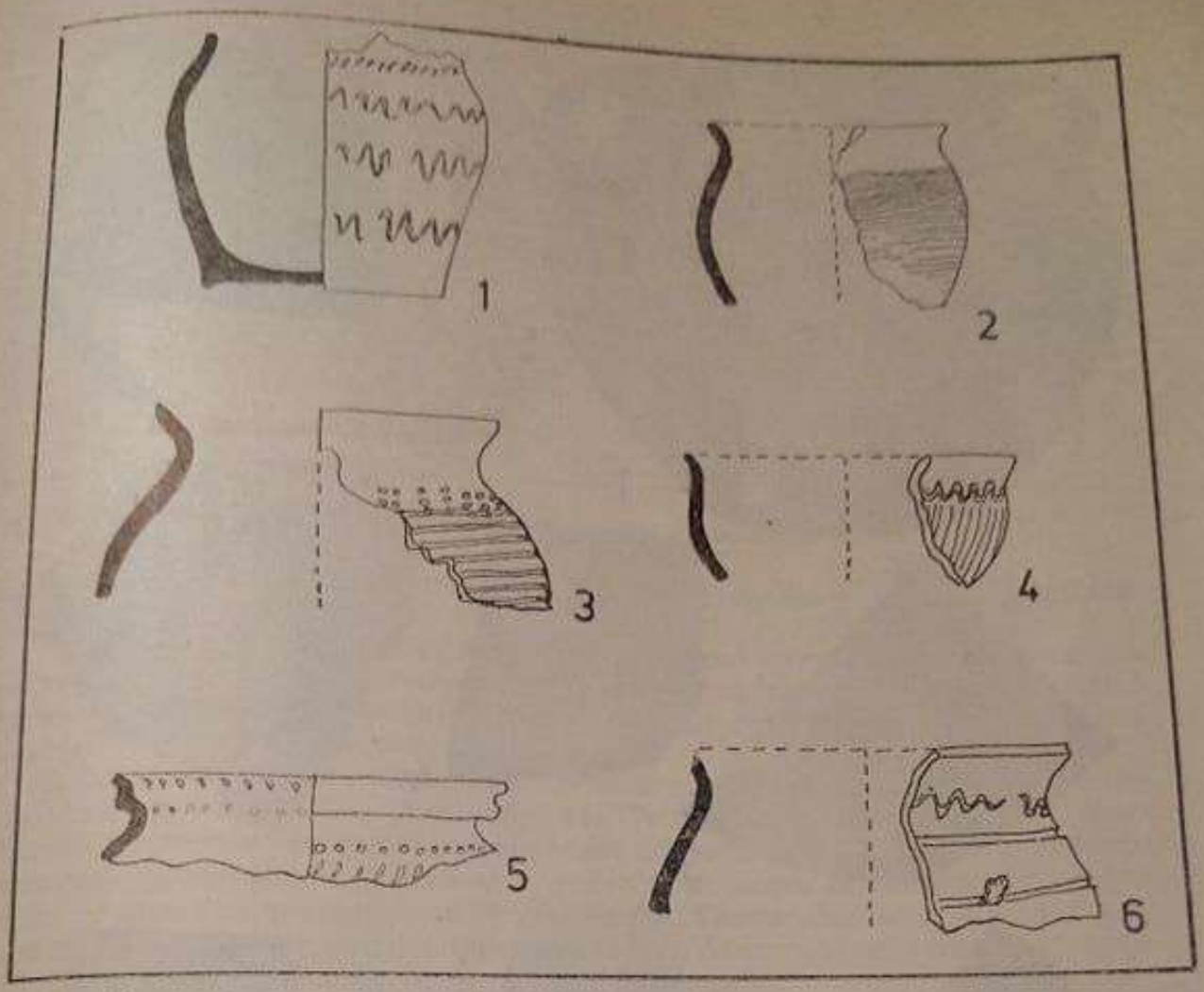

Обр. 44. Малки съдове с украса от врязани линии

Около 13% от съдовете с песъчлива структура и врязана украса до известна степен се отличават от описаните досега по състава на глината. Пясъчните примеси в нея са по-малко и зрънцата са ситни. В чирепа се забелязват равномерни дребни шупли. Цветът на тези съдове е бялосив, бялорозов, на петна, а понякога и равномерен бяложълтеникав. Без да бъдат направени анализи, може само да се предполага, че белезникавият цвят се дължи на каолин в състава на глината.

Срещат се и фрагменти от съдове с наситен розов цвят. Украсата на по-голяма част от тях е от врязани с много ситен гребен прави линии. Вълнообразен сноп врязани линии минава ствътре по устието. Ясно се забелязват и леко врязани прави линии по цялата вътрешна повърхност. Формата на тези съдове е доста унифицирана. Може да се предполага, че са произвеждани в една и съща работилница, където е използвана глина с по-особен състав или са поставяни допълнителни примеси от светла глина, за да се получи характерният за тях розов цвят. Сред фрагментите с бялорозов цвят има и такива с излъскана повърхност и устие, покрито с маслиненозелена глеч по венеца и с капки от нея по плещите. Не е изключено ателието, произвеждащо бялорозовата керамика, да е работило и сива, излъскана и глазирана кера-

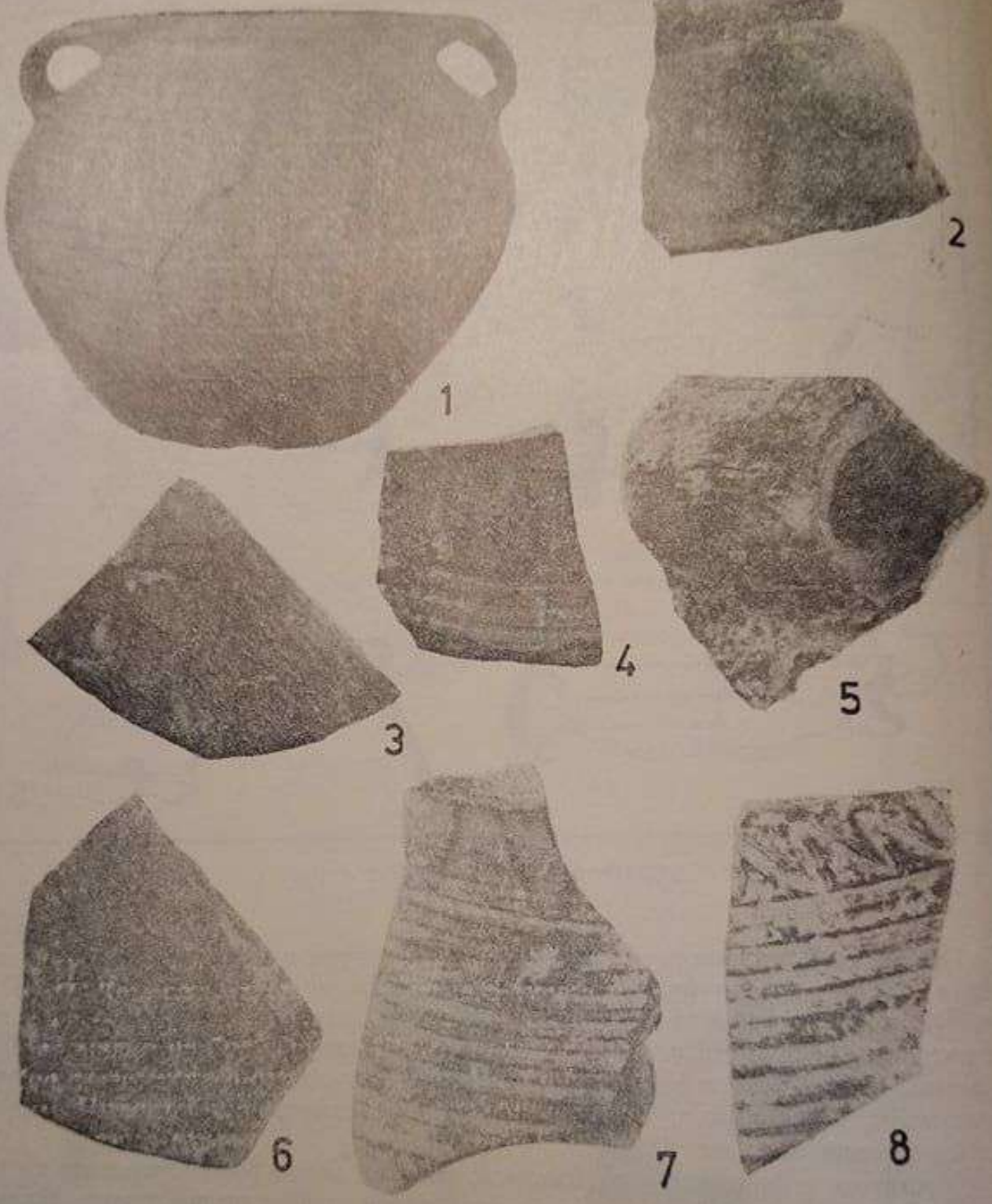

Обр. 45. Керамика от пречистена глина с украса от лъскави линии

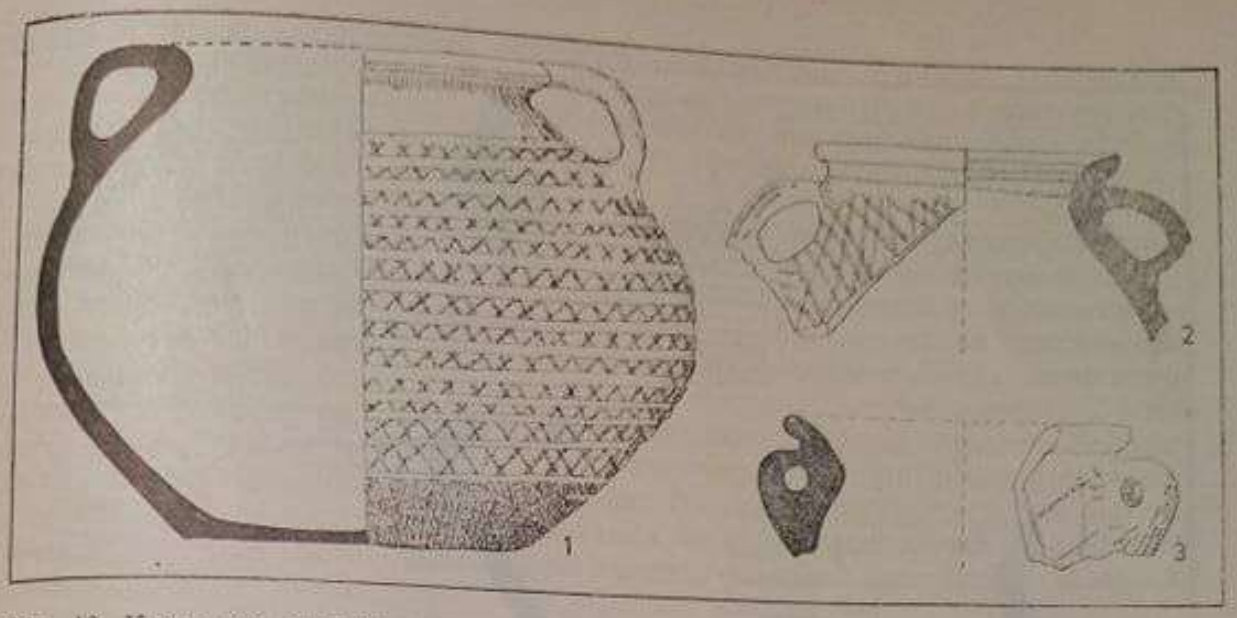

Обр. 46. Керамика от пречистена глина с украса от лъскави линии

мика. Иначе тези примери могат да се разглеждат като с учайни приумици на майстор-грънчар.

Керамиката с бялорозов, бял и жълтеникав цвят е добре известна в някои от проучваните селища, разположени по двата бряга на Дунав.[1] Трудно може да се отбележи тя в районите на старобългарските центрове Плиска, Мадара и Преслав.

Сред керамиката от наситена с пясък глина се срещат и малки гърнета с диаметър на устието 5 — 8 см (обр. 44). Те си приличат във всяко едно отношение с големите екземпляри. Не може обаче да се каже какво е тяхното битово предназначение. Остава едно тълкуване, което се налага при проучването на данни от некрополите от тази епоха. Такива съдове се намират най-често в детски гробове на двуобредни езически български некрополи и поставянето им там се свързва с определен ритуал.[2]

Рядко се намират керамични фрагменти от съдове с тънък, звънлив черен и съвсем слаби примеси от ситен пясък. Едни от тях са без украса, с гладка, чиста повърхност, други имат много широки и плитко врязани хоризонтални ивици. Този тип керамика засега е позната предимно от старобългарските центрове в Плиска и Преслав и също показва по-късно развитие на типичната за ранното средновековие керамика от примесена с пясък глина и с украса от врязани линии, разгледана в предходните примери.

Значителна част от керамичните късове, разгледани досега, са опушени по външната повърхност и то така, като че огънят е идвал отдолу. Чисти са останали плещите и устието от вътрешната страна, а най-силно са опушени най-издутите части отдолу и външната страна на устието.

Втората керамична група в разкопките на селището при с. Кладенци включва съдове, чиято украса е съставена от излъскани ивици (обр. 45 — 47).

[1] Дончева-Петкова Л. Цит. съч., с. 32, където е отбелязан този факт по отношение на керамиката от Джеджови лозя. Значително е количеството бяла керамика, събрана от различни места, която сега се намира в Силистренския музей. Особено забележима е тя сред материалите от разкопките на с. Нова Черна. Многобройни са фрагментите от тази керамика и от ранносредновековните средища и находища по левия бряг на Дунава. Вж. P. Diaconu şi P. Vilceanu. Păcuiul lui Soare, cetăţea bizantină. I, 1972, p. 85.

[2] Вължарова Ж. Славяни и прабългари. По данни от некрополите VI — XI в. на територията на България. С., 1976, с. 110, 146, 158.

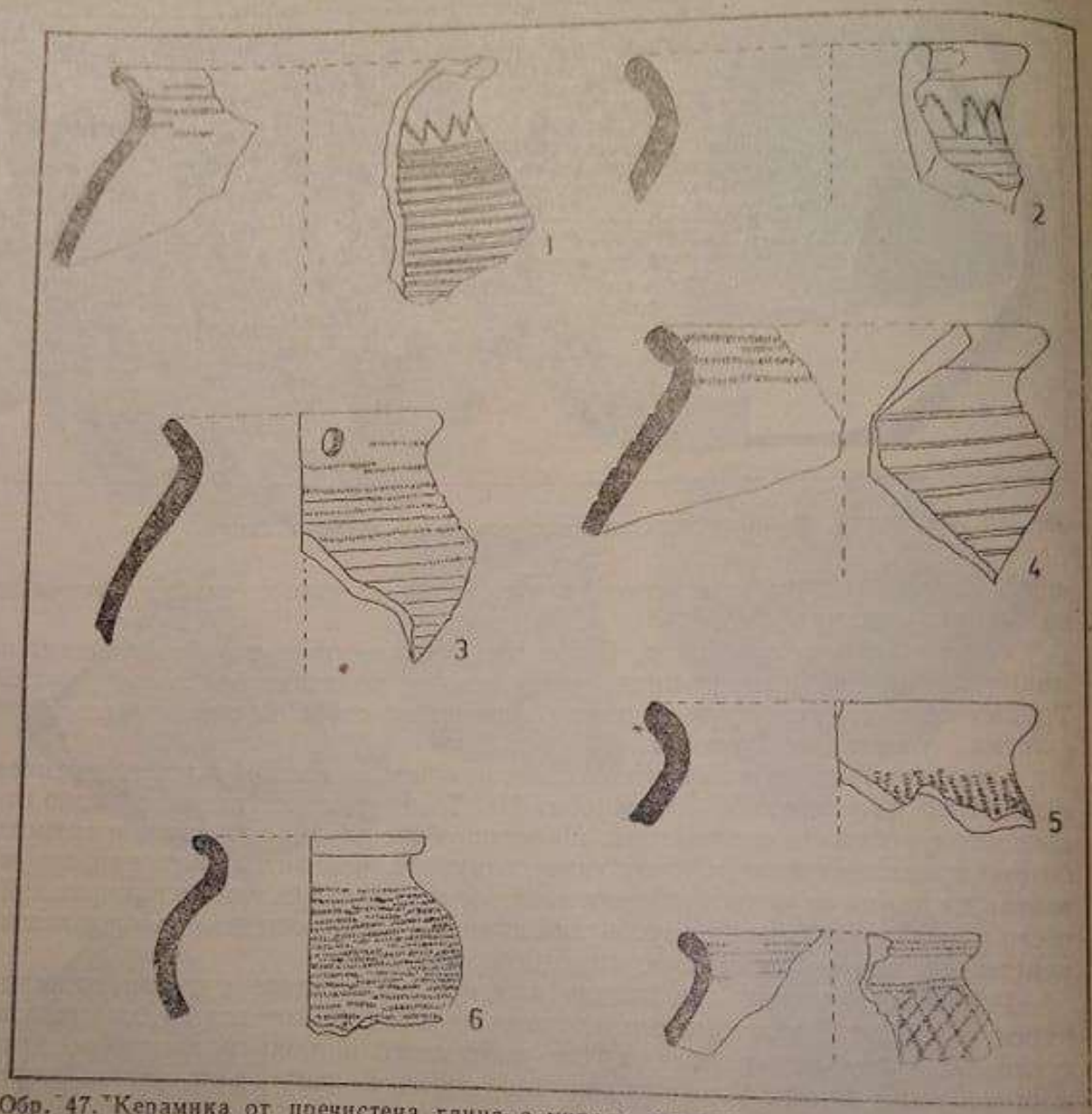

Обр. 47. Керамика от пречистена глина с украса от лъскави линии

Те са малко на брой, около 8% от целия керамичен материал. Точени са от добре пречистена и омесена глина. Рядко се забелязват шупли в структурата им. Черепът има едър, равен лом и при удар част от фрагментите издават характерния звън на керамиката, опалвана при висока температура. При повечето съдове се вижда неравномерността на изпичането. Най-често се намират фрагменти, оцветени в черно и със сиви петна. По-малко на брой са сивите съдове, по чиято повърхност има черни и сиви петна. Равномерното оцветяване на съдовете от пречистена глина е в черно, кафяво и жълто. Рядко се срещат съдове в чистия сивогълъбов или бледосив цвят. Има съдове, чиято външна повърхност е равно черна, а вътрешната — кафява. В дълбочина черепът обикновено има оцветяване на пластове — сиво, кафяво, жълто.

Съдовете от пречистена глина са точени също на ръчно грънчарско колело. Трябва да се предполага, че то е било доста тежко, получил се е продължителен инерционен момент, затова по вътрешната повърхност на съдо-

вете не могат да се забележат следи от пръстите на грънчаря. При някои фрагменти се наблюдава допълнително изтъняване на стените в долната част на съда с режещ инструмент, движен във вертикална посока. По някои дъна има отпечатъци от слама или трева, върху които вероятно майсторът е нареждал продукцията си за сушене.

Съдовете от тази група са гърнета. Фрагменти от кани с трилистни устия, известни ни от епическите български некрополи, тук не се откриват. Запазено е едно цяло гърне (обр. 45_1, обр. 46_1). То е силно сплеснато надолу, от което диаметърът на най-широката му част слабо надвишава височината. Устието и дъното по диаметър са почти еднакви, шийката е къса, ясно изразена, венчето — дебело, с кръгло сечение. Съдът има две плоски и къси дръжки, които излизат от ръба на устието и завършват над плещите. Повърхността му е украсена с широки и плитки канелюри, които завършват над дъното, започвайки малко под шийката. Върху канелюрите в две посоки са нанесени кеси, излъскани ивици, така че образуват мрежа. Цялата повърхност, от последната канелюра до дъното, е плътно излъскана. Излъскано е и дъното.

За керамиката от тази група от с. Кладенци е характерен типът на гърнето с дръжка (обр. 45, обр. 46). Дръжките са два вида — едните къси, широки, с достатъчно голям отвор за хващане с ръка. Другите представляват малки уши, които могат само да се превързват с връв, тъй като отворът им е тясна, кръгла дупка. Дръжките с голям отвор започват най-често от устието и завършват на плещите. Има обаче и такива, които са поставени само върху плещите под шийката. Дръжките-уши винаги са под устието. Срещат

Обр. 48. Паници

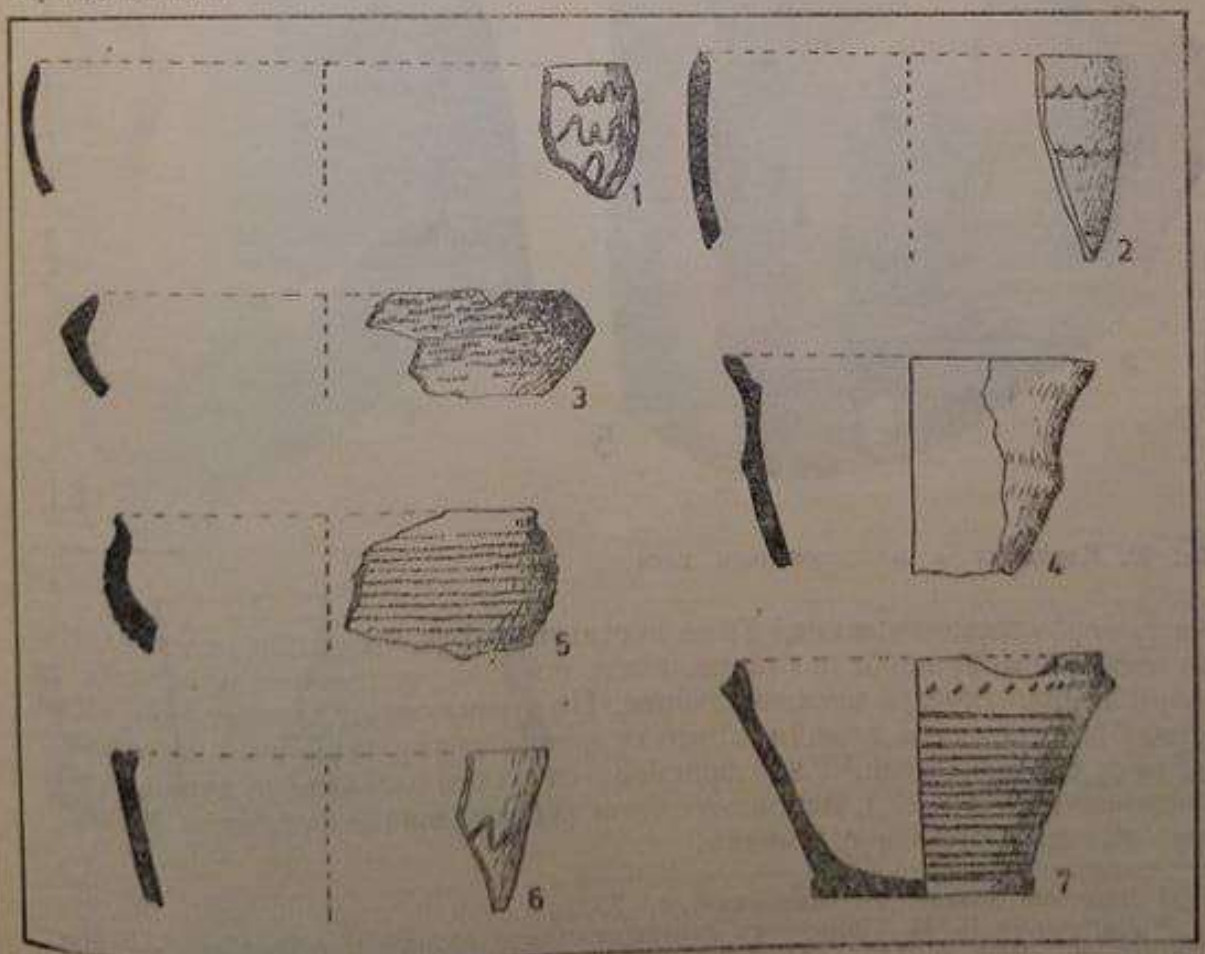

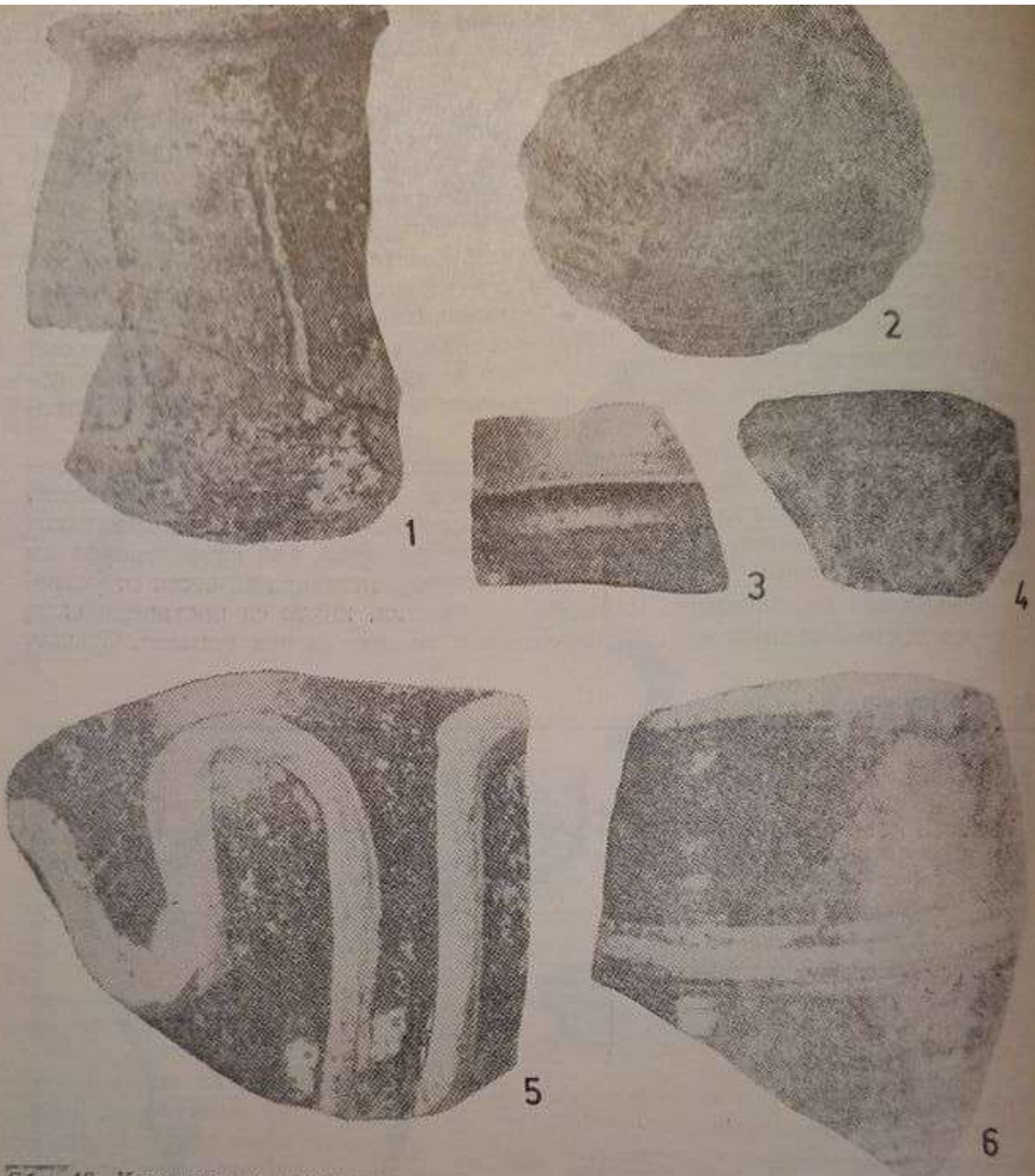

Обр. 49. Керамика с масленозелена глеч

се и т. нар. «псевдодръжки».[1] Те са поставени на тръбуха или под него. Някои въобще нямат пробити отвори, което показва, че при тях не може да се говори за практическо предназначение. Не е изключено да имат един и същ първообраз с третата дръжка, която се вижда върху тръбусите на големите съдове от салтовски тип.[2] Един фрагмент от устие има кръгла дупка, пробита под венчето (обр. 47_3). Вероятно е била за промушване на връв за привързване, както гърнетата с ушички.

[1] Дончева-Петкова Л. Цит. съч., с. 73.
[2] Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в басейне р. Дона. — МИА 62, М., 1958, с. 112 — 114, рис. 3.

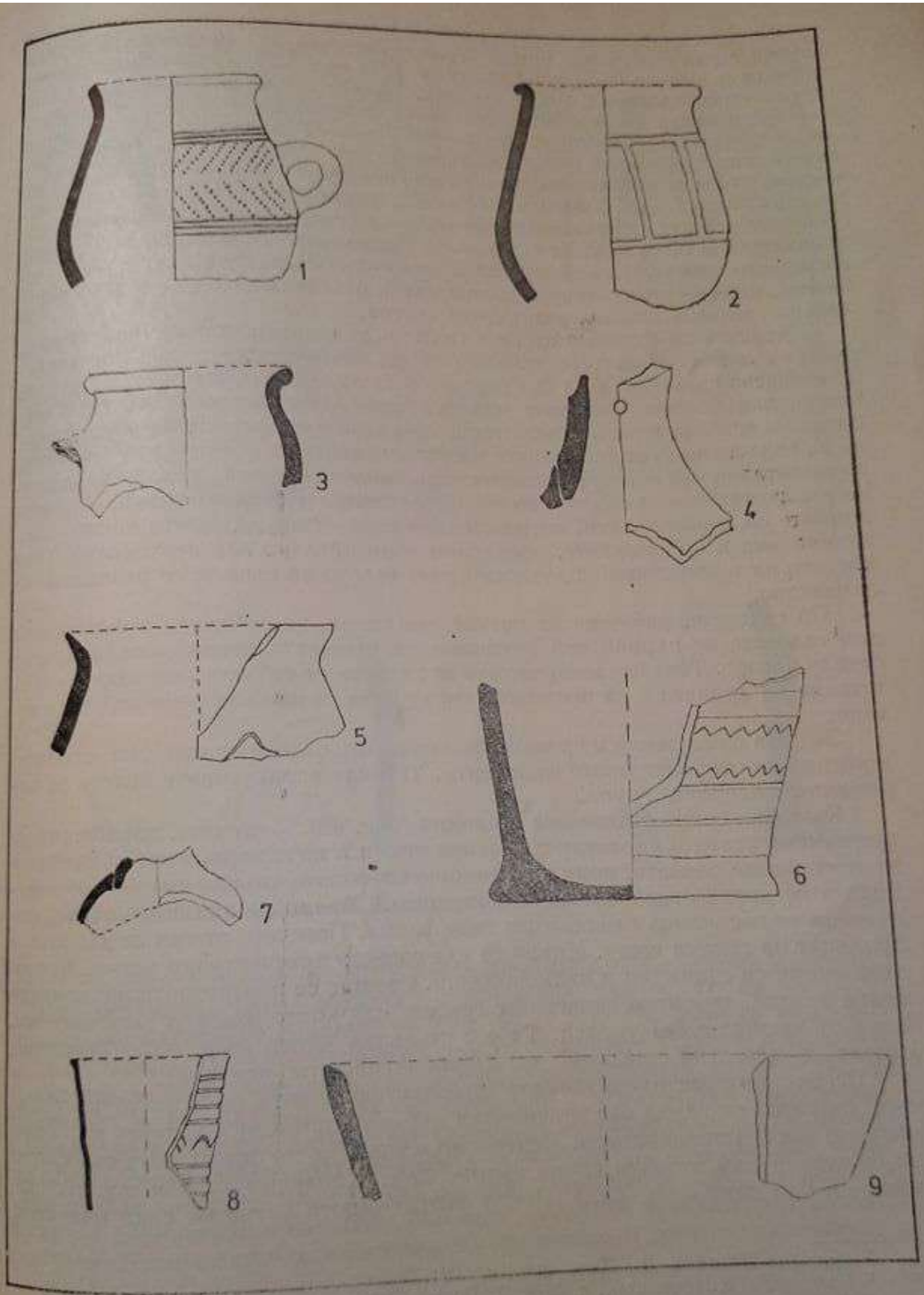

Обр. 50. Керамика с масленозелена глеч

Формата на гърнетата от втория тип е доста еднообразна. Повечето имат широки гърла и полегати плещи. Това предполага, че най-широката част на съдовете се намира по-ниско. Описаният вече цял съд е представител именно на тази преобладаваща форма гърнета. Като изключение се срещат съдове с високи плещи и доста дебел черен. Цял съд от тях няма запазен, но по аналогия с известни образци от други места[1] можем да предположим, че тези съдове имат тесни дъна и прибрана долна част. Стените на съдовете от пречистена глина са значително по-дебели в сравнение с тези на съдовете от примесена с пясък глина. Шийките им са къси, в повечето случаи добре изразени. Много от устията са наклонени навън, но се срещат и доста изправени. Типичният за венчето профил е овалното удебеляване. Много по-рядко ръбът на устието е изтънен в сравнение със стените на съда. Срещат се и леко удебелени, и косо прерязани под наклон навън ръбове. Рядко се виждат профилирани венчета на полуизправени устия.

Украсата на съдовете от тази група е от широки, плитки канелюри и лъскави линии. Най-често канелюрите са комбинирани с лъскави линии. Обикновено излъскванията са в горната част на съда, нанесени хоризонтално между канелюрите. Понякога над тях има зигзаговидно излъскване, по-рядко — врязана ивица. Сравнително по-рядко е самостоятелното използване на излъскана украса. Ивиците на излъскването са поставени вертикално, хоризонтално или образуват мрежест орнамент по стените на съда. Характерно е излъскването на гърлото на съдовете отвътре и по-рядко отвън. При него линиите са хоризонтални, на разстояние една от друга. Почти винаги лъскавини има и по дръжките, прекарани хоризонтално или вертикално, а на мястото на прикрепяне на дръжката към тялото на съда те са разположени лъчевидно.

По съдовете, работени от пречистена глина, не се вижда отбелязаното при съдовете от първия вид опушване на външната повърхност, насочено отдолу нагоре. Това показва, че този вид съдове не са били ползвани за приготвяне на храната и за поставяне върху огън, а само за нейното съхраняване.

За това са служили и сравнително големите съдове от този тип, от които в насипа се откриват много фрагменти. Те имат характерните белези за керамиката от тази група.

Към тази група съдове има и паници (обр. 48). Паниците, изработени от пречистена глина и украсени с лъскави ивици и канелюри, имат обичайната за тези съдове разлата, понякога биконична форма, твърде позната от керамиката от други старобългарски находища.[2] Малко от паниците обаче, направени от песъчлива глина, имат тази форма. Повечето от тях са дълбоки и приличат на големи чаши. Някои са със сложно профилирани устия. Врязаните линии са единични и вълнообразни. Срещат се и хоризонтално врязани прави бразди, вероятно нанесени с гребен, над които има ред коси насечки. Една от чашите е без украса. Тя е с по-тънък черен (обр. 48_4). Такъв род съдове са известни предимно от старобългарските центрове.[3]

Особен интерес предизвикват няколко фрагмента от устието на голям съд, направен от глина със значителни пясъчни примеси и изпечен при сравнително висока температура. Интересно е това, че по форма този съд следва да се отнесе към втората група съдове от с. Кладенци — тези с излъскани ивици и сив цвят (обр. 43_{12}). Почти вертикалното устие на съда има успо-

[1] Дончева-Петкова Л. Цит. съч., с. 104.
[2] Вължарова Ж. Цит. съч., с. 390; Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 95 сл.
[3] По наблюдения на авторите.

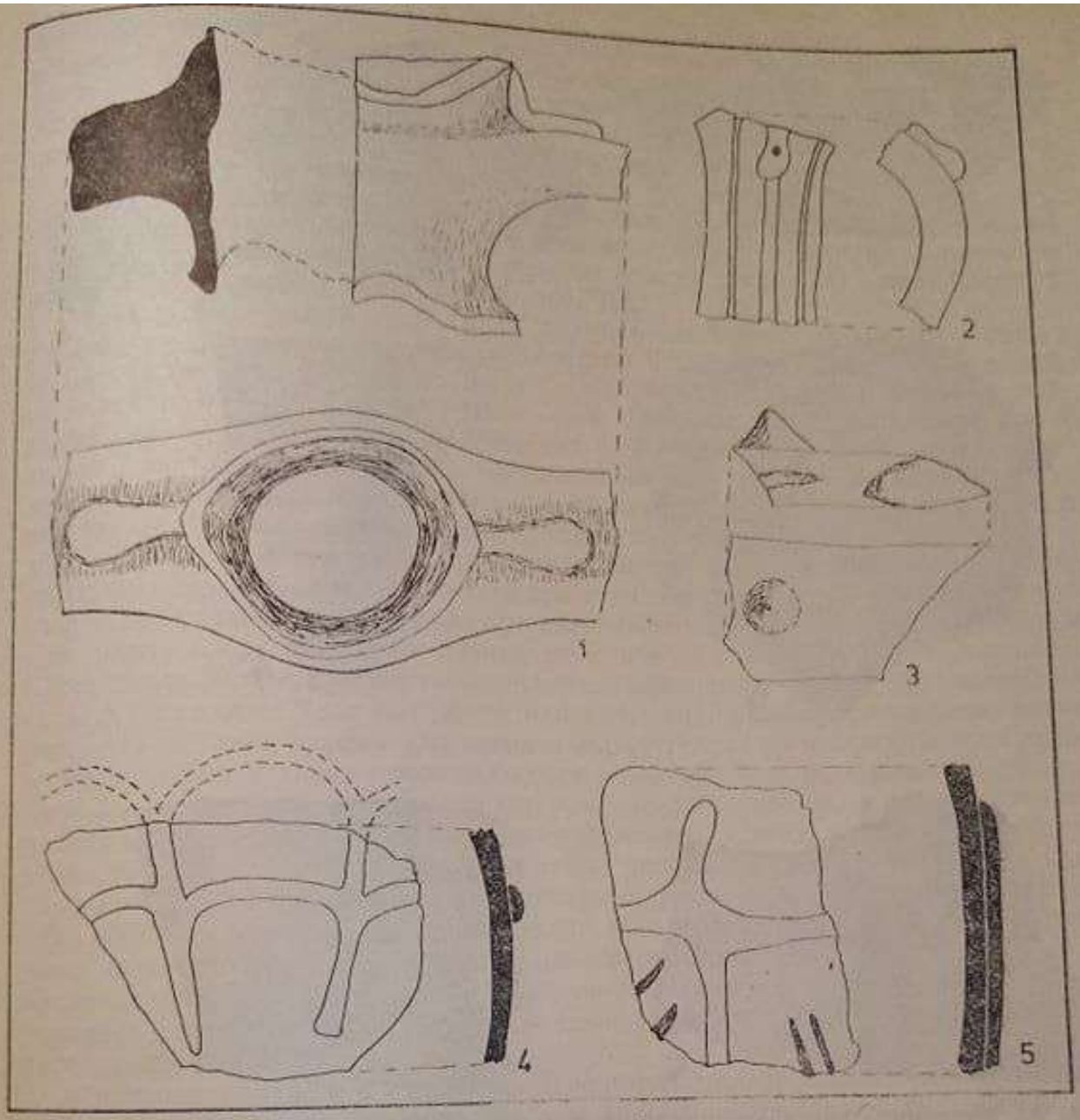

Обр. 51. Керамика с маслиненозелена глеч и релефна украса

редици в глинените съдове, открити в некрополите при с. Бабово и Юпер.[1]

Трета керамична група образуват глазираните съдове. Те са само 2% от общото количество на керамиката (обр. 49 — 51). Но като се има пред вид, че в старобългарските находища вън от столиците Плиска и Преслав този вид керамика е предетавен само с един-два фрагмента, става ясно, че количеството ѝ сред находките на селището при с. Кладенци е значително.

По-голямата част от глазираните съдове са изработени от добре пречистена глина. Рядко се откриват фрагменти, в чиято глина има пясъчни зрънца. Вследствие високата температура на изпичане сивият цвят на глината навсякъде е равномерен, с гълъбови оттенъци. В някои фрагменти се виждат едри шупли. Технически и тези съдове не се отличават от другите поради това,

[1] Вължарова Ж. Цит. съч., с. 48; с. 49; с. 71.

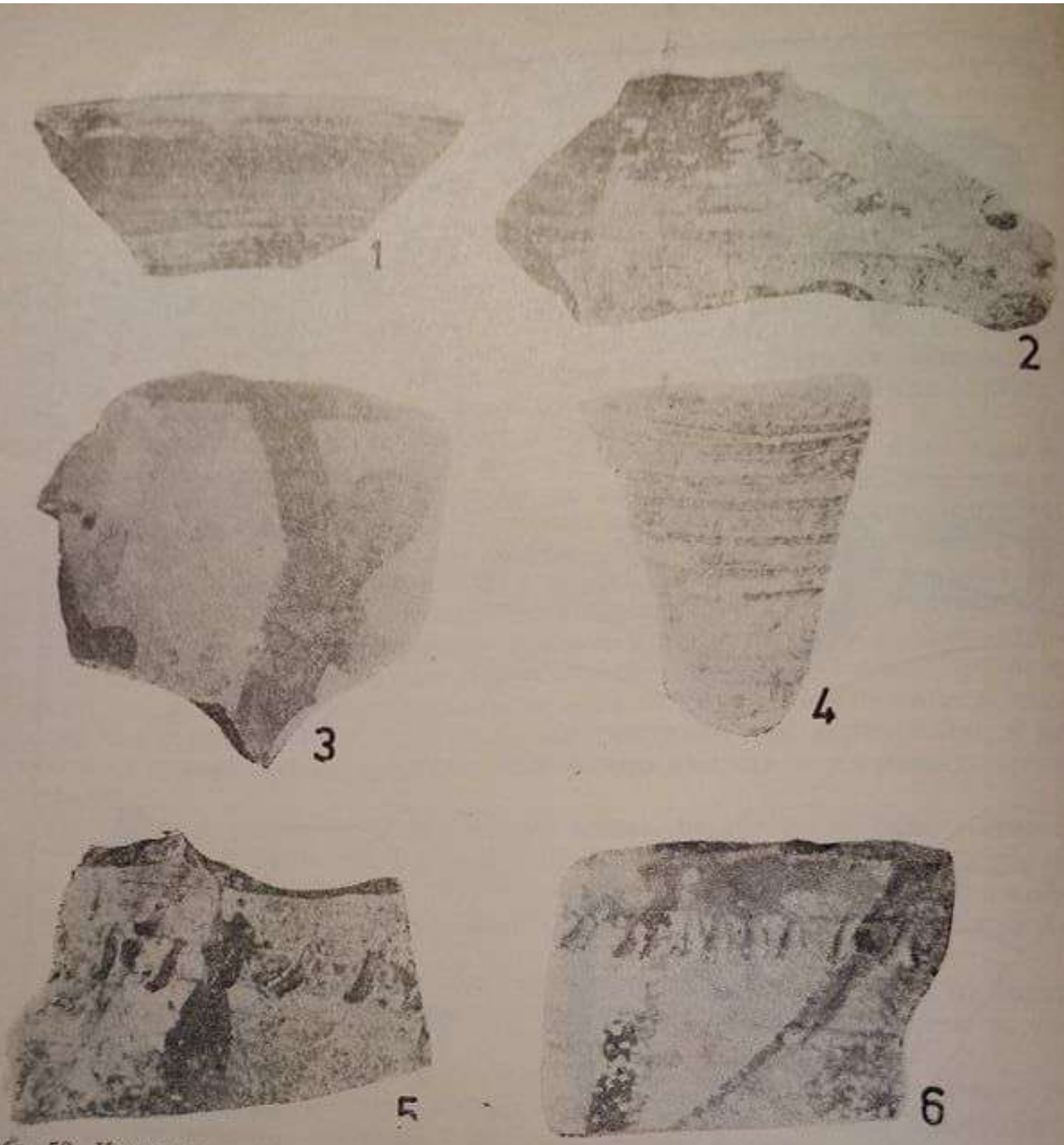

Обр. 52. Керамика, рисувана с червена и кафявожълта ангоба

че също са източени на бавновъртящо се колело. Доколкото може да се съди по фрагментите, те имат устойчива симетрична форма.

Най-значителен брой са частите от кани с една и две дръжки с различна големина (обр. 49$_{2,5,6}$, обр. 50$_{4,6,7}$; обр. 51). Тази форма е позната предимно от Плиска и Преслав.[1] Дръжките им започват от тесните гърла, а дъната са обиколени от дебел бордюр. При изработването гърлата се формуват отделно и след това се залепват към останалата част на съда. Дръжките се прикрепват не чрез залепване, както при гърнетата, а заострените им краища се промушват в меката глина и след това се уплътняват отвътре с пръсти.[2]

Сравнително многобройни и доста едри са късовете от глазирани чаши с една дръжка (обр. 49$_1$, обр. 50$_{1,3,5}$). По форма те напомнят малки гърнета

[1] Дончева-Петкова Л. Цит. съч., с. 82 сл.

[2] Този начин на залепване на дръжките се наблюдава и при глазираните съдове от Плиска и Преслав.

със силно смъкнати плещи, така че най-голямата ширина е значително под средата на височината им. Устията са слабо профилирани, понякога изтеглени. Върху плещите, точно на най-издутата част, има голяма пръстеновидна дръжка, в чийто отвор може да се пъхне пръст. Този тип на глазирани чаши, също както и каните, е познат от старобългарските центрове от IX — X в.[1]

Освен каните и чашите забелязват се и други форми сред глазираните съдове. Това са широки паници, чиято дълбочина не може да бъде определена (обр. 50_8), но които, изглежда, имат коническа форма. Глазирани са отвътре и отвън. Имат косо срязан навътре ръб на отвора. Рядко се срещат части от малки чашки с много тънки стени (обр. 50_8).

Глазурата, с която са покрити различните съдове, не е една и съща. Положена е обикновено на дебели пластове. Върху едни съдове тя е имала тревистозелен оттенък, върху други — клони към кафяво. В същност действителният й цвят е доста особен — на повърхността е кафявожълт, а в дълбочина — зелен, с висок коефициент на прозрачност.[2] Това ясно се чувствува там, където глазурата е положена на бял фон. Украсата с бяла ангоба е характерна за глазираните съдове, макар че не се среща във всички случаи. Обикновено се състои от прави и вълнисти ивици в комбинация с друга украса. Има съдове, върху които бялата украса е нанесена върху релефно моделиран орнамент. При тези примери ломът има шуплеста структура — като че ли бялата глина е кипяла при опалването. Релефна украса се моделира и от сивата след изпичането глина, от която са точени съдовете (сбр. 51). Пластичната релефна украса е моделирана обикновено върху дръжките и по гърлата на каните. Това са кръгли или капковидни пъпки с отчетливо висок релеф.[3] Пластична украса е правена и върху телата на покрити с глеч съдове, чиято форма не може точно да бъде определена. Това са обикновено релефни валяци, образуващи някакви фигури. По-добре запазена е схематичната аркада върху един сравнително голям фрагмент, която, ако се съди по глазиран съд от Преслав[4], е била вероятно двойна (обр. 51_1). Най-често глазираните съдове, открити в селището при с. Кладенци, имат врязана украса (обр. 49_2, $50_{1,2,5,6,8}$) — единични, прави и вълнисти линии; широки, неравномерни канелюри в хоризонтален или вертикален ред; редици от ямки в орнамент «рибена кост» или «елха», нанесени с гребен. Врязаната украса понякога е комбинирана с релефна и то не само по тялото, но и по дръжките на съдовете (обр. $51_{2,5}$).

Сивите и глазирани съдове не изчерпват цялата керамика, която, макар и само донякъде, би могла да бъде наречена «трапезна». При разкопките на селището при с. Кладенци се намират фрагменти от съдове от още една група (обр. 52), която може да бъде свързана с горните две. Съдовете от тази група са изработени от фина, добре пречистена глина с бледожълт, кремав до млечнобял цвят. Рядко цветът е с керемиденочервени оттенъци — изпичането е равномерно, при висока температура. Късовете от тези съдове са с

---

[1] Дончева-Петкова Л. Цит. съч., с. 92 сл., с. 93. Много фрагменти от такива съдове има във Фонда на музея в Преслав. По-значителната част от тях, още непубликувани, са от новоразкопания манастир под «Зъбуите».

[2] Технологическа характеристика на глазираните съдове има пак у Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 27 — 28.

[3] Дончева-Петкова Л. Цит. съч., с. 26 — там се отбелязва релефна украса само от търговските помещения и Селището в Преслав. Но фрагменти от такива съдове сме наблюдавали и от Двореца и Монастира в Преслав. По-рядко се срещат в плисковския керамичен комплекс.

[4] Това е един почти цял съд, открит при сондажи на арх. Ст. Бояджиев в Кръглата църква в Преслав — данните още не са публикувани. Същият има и у Т. Тотев. Преслав. Археологически музей, С., 1969, 73, с. 167.

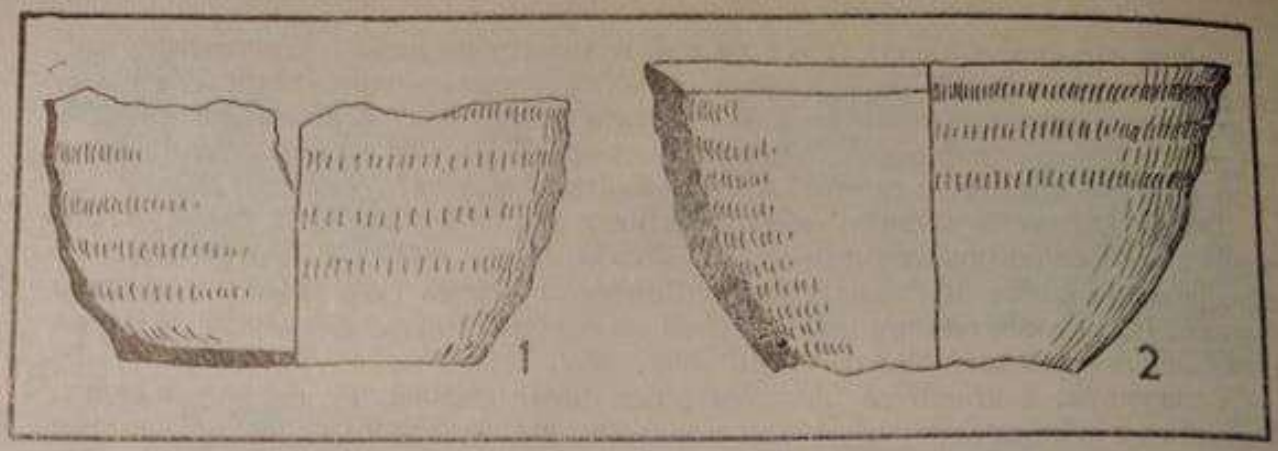

Обр. 53. Керамика, работена на бързовъртящо се грънчарско колело

Обр. 54. Керамика, работена на бързовъртящо се грънчарско колело

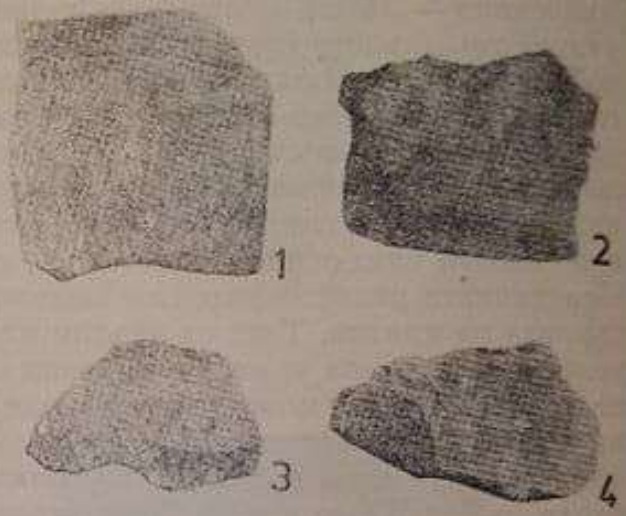

Обр. 55. Керамика, работена на ръка

равен лом и «звънък» чирепъ. На места се забелязват едри шупли. Цял съд или по-едри фрагменти от този тип не са открити. Няма намерени и части от устия. Ако се съди от това, което е открито, това са били дебелостенни гърнета или още по-вероятно стомни. Най-интересна и характерна е обаче украсата на тези съдове. По някои от тях доста небрежно са врязани широки линии, по-точно бразди, и са направени вертикални насечки. Всички фрагменти са оцветени с полупрозрачна ярка боя с червен, кафяв или наситен златистожълт цвят. Тя е положена с четка небрежно — на вици или по цялата повърхност — и не може да се евали даже при силно триене. Тази керамика се среща главно в находките от старобългарските центрове по Дунав, но е сравнително многобройна и в Плиска и Преслав.[1] Във вътрешността на долнодунавската зона се намира по-рядко. В Преслав се открива в по-значителни количества, отколкото в Плиска, но все пак по-малко, ако съдим по публикуваните материали, отколкото например в старобългарския център на остров Пъкуйул луй Соаре.[2]

Фрагментите от амфори са сравнително доста на брой. Те съставляват

[1] Тя не е подлагана на специално изследване. Цели съдове не са открити. Вж. Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 28.

[2] Diaconu P., P. Vilceanu. Op. cit.

около 7% от общото количество на керамичния материал. Точени са на бързо-
въртящо се грънчарско колело от пречистена глина със светложълт или по-
малко. Може да бъде възстановена една единствена форма — късо гърло с
две плоски широки дръжки, тумбесто тяло, широко, обло дъно. По външната
страна има слабо изразени широки бразди. Върху по-голямата част от фраг-
ментите добре личи покритие от лесно изтриваща се ангоба — най-често жъл-
тя и по-рядко кафява или жълточервена. Този тип амфори са обикновено
явление в керамиката от ранното средновековие и се датират в IX — X в.[1]

Не много на брой фрагменти от съдове, намерени сред обичайните типо-
ве, представляват изключение за старобългарския керамичен комплекс и
като техника на изработка, и като форма (обр. 53 — 54). Глината, от която
са изработени, е с примес от ситен пясък и има равномерен кафявосив след
изпичането цвят. Точени са на бързовъртящо се крачно грънчарско колело,
но дъната не са рязани, а с пясъчна подложка.

Формите са две. Стените на приземистите, с цилиндрична форма гърнета
са толкова тънки, че при набраздяването на повърхността им профилът е
станал вълнообразен. Не може да се възстанови изцяло формата на тези съ-
дове, защото фрагменти от устията им не са открити.

Паниците (купи или чаши) от този тип са с по-дебели стени и камбано-
видна форма. Венчето им е профилирано с наклонена навътре плоскост.
Под устието минават три широки жлеба. Широки бразди, характерни за
ранновизантийската керамика[2], има и по цялата вътрешна страна на съдове-
те. Засега в научните публикации са известни само отделни случаи на нами-
ране на керамика, работена на бързо колело в ранносредновековните кера-
мични комплекси.[3]

За тази керамика може да се предполага, че е попаднала в селището при
с. Кладенци от някой силно ранновизантийски производствен център в земите по
Дунава. Не се знае дали производството на керамика на тежко грънчарско
колело не се е запазило и в причерноморските центрове. Досега проучва-
нията и разкопките там не са дали възможност за по-определени заключения
в това отношение. Впрочем не е изключена и близостта на някое ранно-
византийско селище, откъдето са могли да бъдат разнесени такива фраг-
менти.

На местата, където е прорязана южната страна на вала, на дълбочина
повече от 1 м — в най-дълбокия пласт на последното ниво, са открити де-
сетина фрагмента от правена на ръка керамика (обр. 55). Може да се предпо-
лага, че съдовете са гърнета, въпреки че не са намерени фрагменти от устия,
а само части от дъна и тела. Направени са от много лоша глина, с неравно-
мерни примеси от пясък. На места се виждат отпечатъци от слама и трева.
Черепът е тънък и се рони на пластове. Отвън някои от фрагментите имат
украса от неравно врязани линии в две посоки. Този вид керамика рязко се
отличава от раннославянската керамика, работена на ръка, известна от про-
учванията на долнодунавските селища. Различава се и от керамиката на
ръка, датирана от Д. Димитров в IX и края на X — XI в.[4] Може да бъде
свързана с прабългарската керамика от Приазовието и басейна на Дон,

---

[1] Дончева-Петкова Л. Цит. съч., с. 98 сл.

[2] Дремсизова-Нелчинова Цв. Сивочерна керамика от римската вила край с. Мадара, Шуменски окр. — Археология, 1971, кн. 2, с. 21 сл.

[3] Дончева-Петкова Л. Цит. съч., с. 24.

[4] Димитров Д. Ил. Номадската керамика в Североизточна България. — ИНМВ, XI, 1975, с. 37 сл.

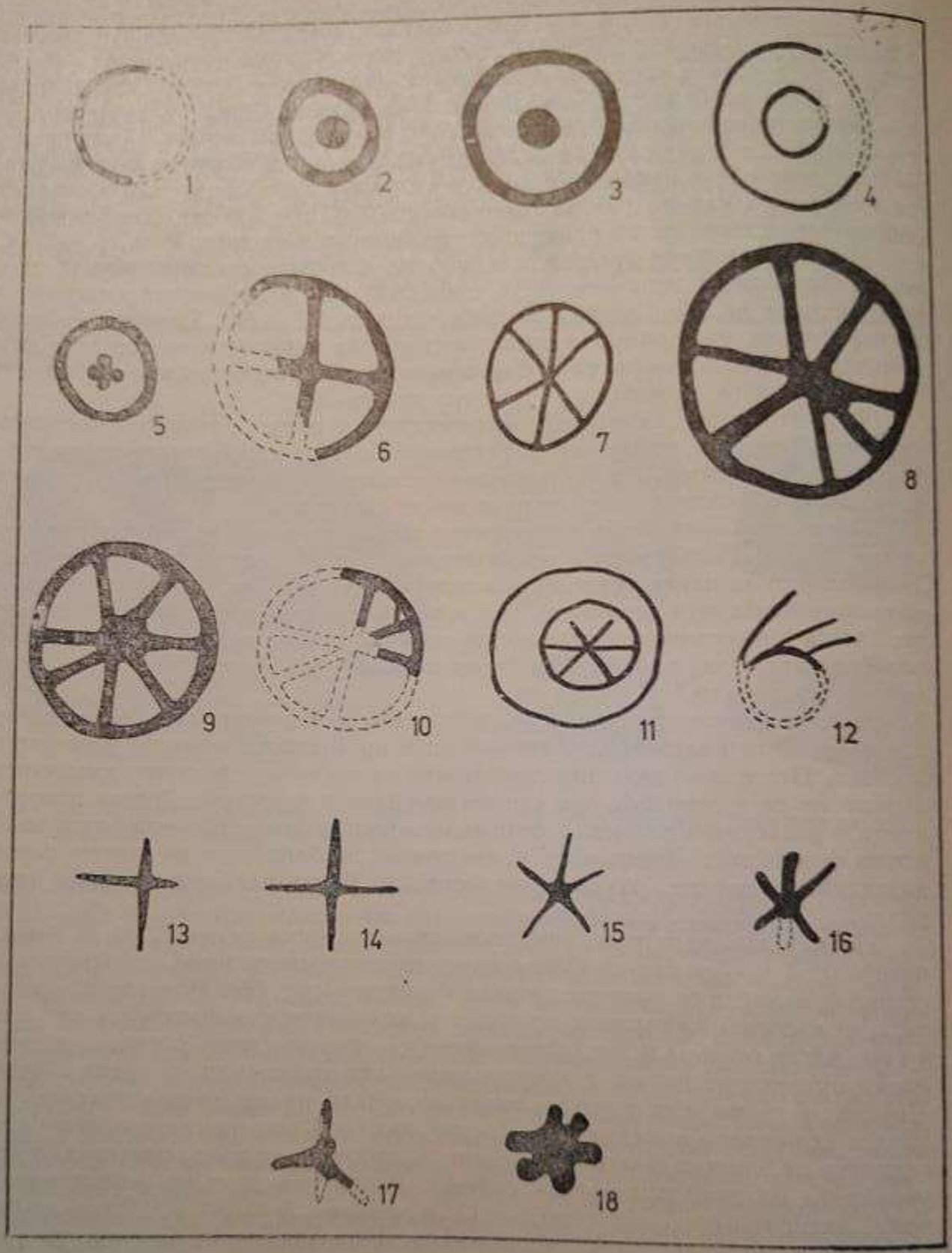

Обр. 56. Релефни знаци върху дъна на керамични съдове

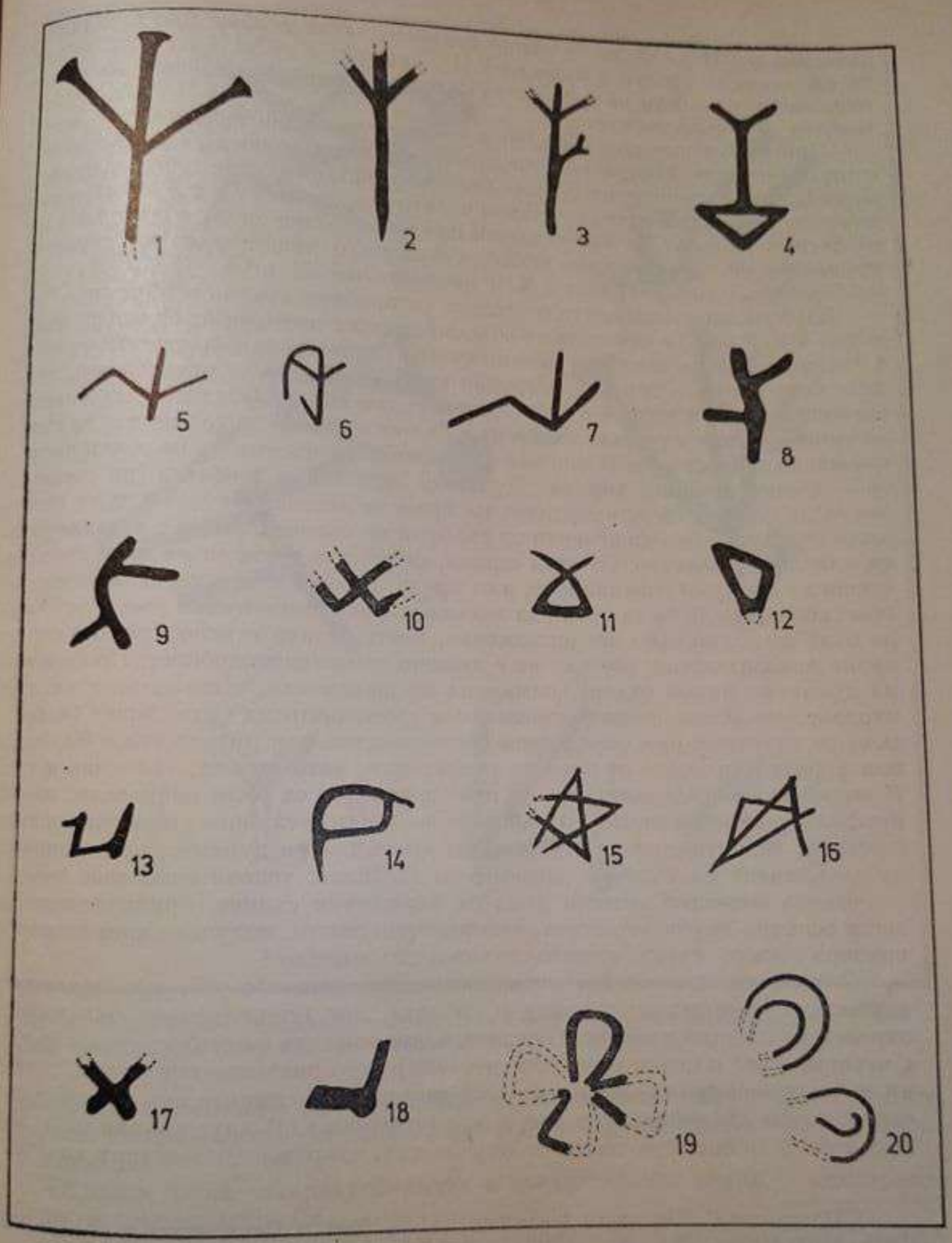

Обр. 57. Релефни знаци върху дъна на керамични съдове

датирана в VII — IX в.[1] В ранносредновековното селище при с. Кладенци тя следва да се датира в края на VII — началото на VIII в., бележейки по този начин началото на неговото съществуване и изграждането на укрепителното му съоръжение.

При проучване на селището е открит само един фрагмент от котел с «вътрешни уши». Направен е от примесена с пясък глина. Доколкото може да се прецени, стените на съда са били вертикални. Двете дупки за привързване са пробити в дебела, плавно извита издаденост по вътрешната стена на дъгата. Котелът, от който е този фрагмент, може да бъде определен като принадлежащ към групата котли, свързани с нашествието на печенезите на Долния Дунав в края на X и началото на XI в.[2]

Върху някои фрагменти от съдове са пробити кръгли отвърстия с диаметър 4 — 6 мм. Те могат да се обяснят лесно с находки от Преслав, където в такива дупки са запазени оловни скоби, съединяващи фрагменти от натрошен или пропукан сив или глазиран съд.[3] Трябва да се предположи, че керамиката от тези видове е била сравнително скъпа. След възстановяването на такива съдове с оловни скоби не е било възможно да се ползват за съхраняване на течности, но те все пак са служили за насипване на други продукти — зърно, брашно, варива. Дупките, пробити в шийката на гърне, са могли да служат за привързване на връв за носене. Не може да се обясни защо има дупки по фрагменти от търбуха на съдове от типа с врязана украса и от лошо качество. От една страна, ценността им не може да се сравнява с тази на сивите и глазираните, а от друга, поради много неравния и ронлив лом скоби едва ли биха могли да задържат фрагментите един към друг. Може да бъде изказано едно предположение, което, макар и неподкрепено със сигурни доказателства, все пак не е лишено от правдоподобност. Пробиването на дупки по някои съдове, намирани по фрагменти, е свързано с някакво вярване, отнасящо се до създаването и счупването на съда. Може би фрагмент от счупения при определени обстоятелства или ритуал съд е бил окачван в дома или носен от член на семейството като амулет, талисман и т. н. В полза на предположението, че тези фрагменти са били нанизвани, говори профилът на някои от тях — ръбовете на дупките са били умишлено скосени с острие, вероятно, за да не претрият конеца. При дупките, предназначени за закърпване на съдове, например от Преслав, такова скосяване няма.

Върху няколко десетки дъна от керамични съдове, принадлежащи на двете основни групи керамика, има релефни знаци, получени чрез негативно врязани знаци върху самото грънчарско колело.[4]

Окръжността се явява в различни варианти (обр. 56_{1-12}): обикновена окръжност, окръжност с точка в средата, две концентрични окръжности, окръжност с малко кръстче в средата. Окръжността е превърната и в колело: с четири, шест и седем най-често несиметрично разположени спици, показани по различен начин. В един случай към една от спиците има добавена къса чертица при съединяването ѝ с кръга (обр. 56_{10}). В друг случай (обр. 56_{11}) колелото е обиколено вътре в окръжност. Окръжност имитира слънце, с

[1] Плетньова С. Номадски поселища VII — IX в. в Приазовието и басейна на р. Дон — Археология 1964, кн. 4, с. 1 сл.

[2] Дончева-Петкова Л. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши — Археология 1971, кн. 4, с. 32 сл. По-ново съчинение е цит. работа на Д. Пл. Димитров, с. 54 — 55. Той смята, че поквата на този тип котли е резултат от контактите на печенезите с българите.

[3] Чангова И. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав — НАИ XXI, 1957, с. 255.

[4] Дончева-Петкова Л. Българска битова керамика. . ., с. 132 — 136.

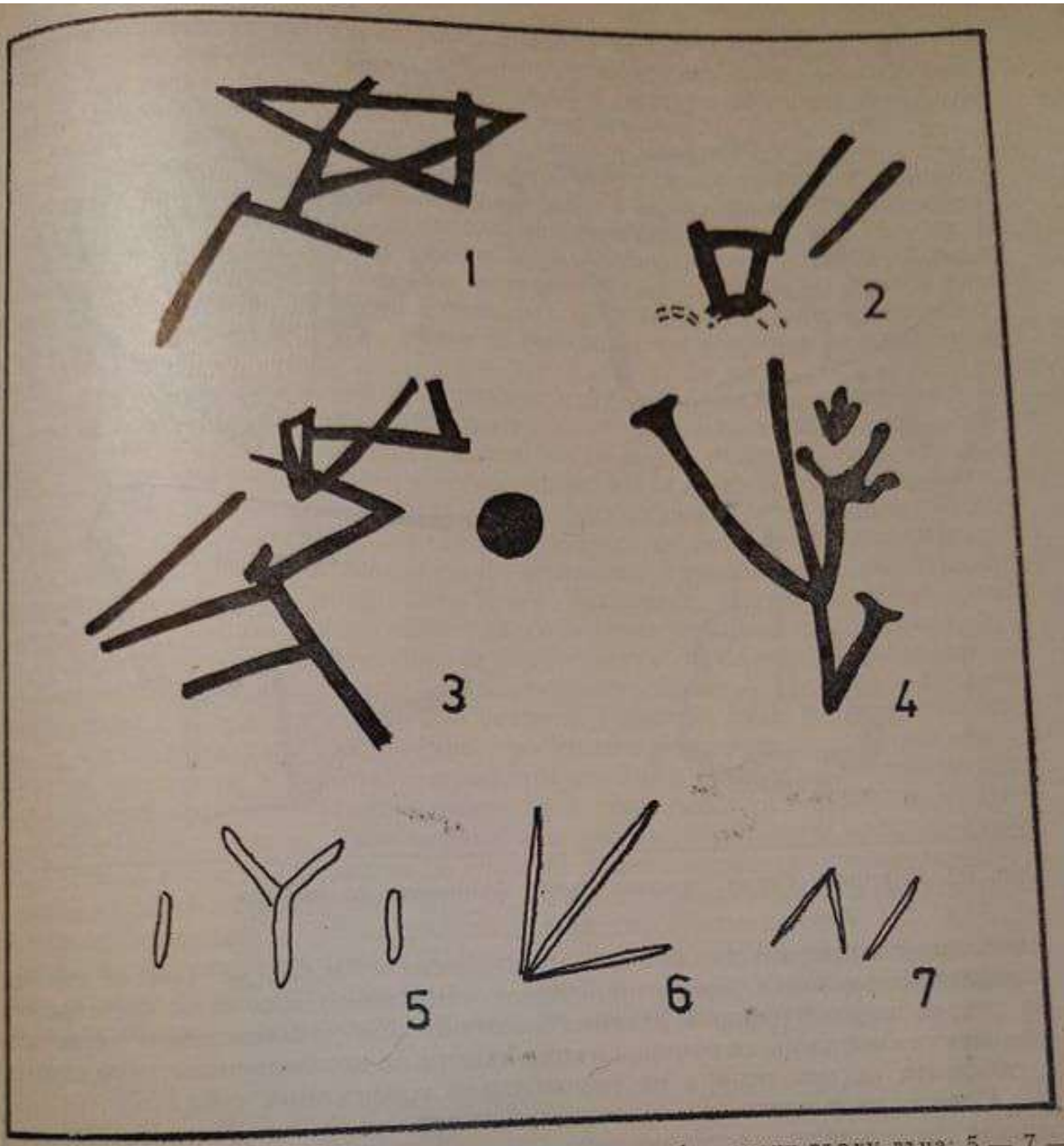

Обр. 58. Знаци върху керамични съдове: 1 — 4 — релефни знаци върху дъна; 5 — 7 — знаци, врязани на плещите на съдовете

наклонени по посока на часовниковата стрелка лъчи (обр. 56_{12}). Знаците, свързани с окръжността, са едни от най-разпространените в старобългарската керамика.[1]

Отделна група са кръстовидните и звездовидните знаци — симетрични и несиметрични (сбр. 56_{12-18}).

Много на брой са знаците, които повтарят или са варианти на старобългарските знаци, врязани на каменни блокове от монументалните строежи[2] и по стените на керамични съдове.[3] Особено интересен е знакът, чието основно

[1] Пак там. Цит. съч., с. 134.
[2] ИРАИК, X, Албум, табл. I, XIIX.
[3] Дончева Л. Цит. съч., с. 137.

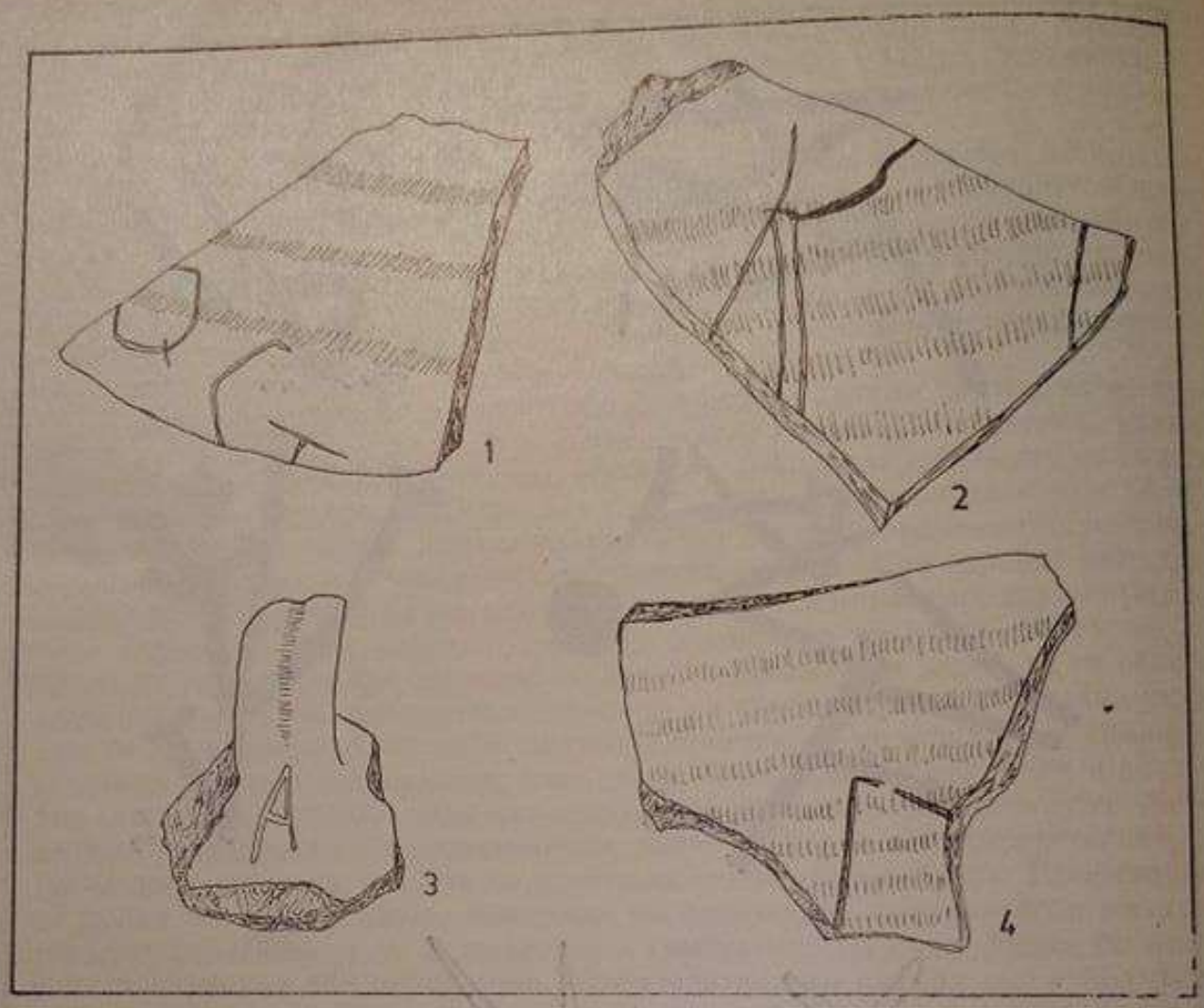

Обр. 59. Кирилски букви, врязани върху фрагменти от амфори

начертание е правата линия с две разклонения (обр. 57_{1-9}). Той се появява в различни варианти, които произлизат или пък са довели до формирането на твърде широко разпространения ипсилон. При разглежданите керамични фрагменти «ипсилон» се появява върху дъното на керамичен съд само свързан с обърната нагоре основа на равнобедрен триъгълник (обр. 57_4).

Срещат се и части от още няколко знака, чието цялостно начертание е твърде трудно да се възстанови (обр. 57_{10-18}). В два случая се среща и познатата пентаграма в различни начертания.[1]

Различен характер имат релефните знаци с форма на четирилистна детелина (обр. $57_{19, 20}$).

Върху четири фрагмента има сложносъставни знаци, които са били разположени по цялата плоскост на дъното (обр. 58_{1-4}). В два от тях участвуват пентаграмата и двойната брадва. Третият е твърде неясен, а четвъртият много прилича на стилизирано растение.

За отбелязване е, че знаците върху дъната на отделните фрагменти не се повтарят.

Знаци има не само върху дъната на керамичните съдове. Три знака са

[1] Пентаграмата се среща врязана върху пръстени, каменни блокове, но и като релеф на дъното на керамични съдове и от други средновековни средища. Вж. Л. Дончева. Цит. съч., с. 135.

врязани на плещите на гърнета от песъчлива глина (обр. 58$_{1-7}$). Това са така често срещаният в старобългарските центрове инсилон с две вертикални хасти; три резки, излизащи радиално от общ център; обърната надолу латинска буква «V» с къса хаста от дясната страна.

Семантиката на старобългарските знаци е предмет на много и дълги спорове.[1] Почти сигурно е, че обяснението им не може да бъде еднозначно. Вероятната интерпретация на каменоделските знаци като магически родови тамги, постепенно придобили значение на производствени знаци, се преплита с предположението, че при определени обстоятелства те могат да бъдат някога родови тамги, от което следва, че за техния произход трябва да се търси друго обяснение, т. е., че са възникнали като производствени гръцарски знаци.

Върху четири фрагмента от амфори се откриват остатъци от врязани след изпичането им надписи (обр. 59). На един от тях се чете «ОСТ», от друг е запазено «К» и вертикална хаста, вероятно от друга буква до него. На една дръжка е врязано «А» в добро начертание. На последния от споменатите фрагменти личат само две хасти, под ъгъл една спрямо друга. Надписи върху керамични съдове, макар и сравнително рядко, са познати от старобългарските центрове. Четат се имена на собственици[2], указания за вместимост[3]. Фрагментите, намерени в селището при с. Кладенци, съдържат много незначителна информация, за да могат да се правят някакви заключения.

Горното ниво и няколко ями в територията на селището съдържат не особено голям брой фрагменти от тънкостенни съдове — гърнета с дръжки, врязани дъна и усложнен профил на устието. Работени са от добре пречистена глина. Изпичането им е равномерно, при висока температура. Два фрагмента от купи, украсени в техника «сграфито» с капки от зелена и тъмножълта глазура, потвърждават заключенията, че в този пласт останките са от Второто българско царство. Тази керамика е масова за селищата в българските земи от тази епоха.[4] Трябва да се спомене обаче, че засега «сграфито»-керамиката, колкото и малобройна да е тя, се среща изключително в селищата на вътрешна Добруджа. Изобщо цялото количество керамика от XII — XIV в., открито в проучванията при с. Кладенци, не е достатъчно, за да се заключи, че се касае за селище от тази епоха. Дори и да е имало такова, то жилищата му вероятно са се намирали встрани от проучения сектор.

---

[1] Дончева Л. Цит. съч., с. 139 — 144.
[2] Дончева Л. Цит. съч., с. 143.
[3] Тотев Т. чете върху непубликуван съд от манастира в Преслав «девет мери».
[4] Георгиева С. Керамиката от двореца на Царевец — Царевград Търнов. II, С., 1974, с. 7 — 186.

Железни предмети

Железните предмети, открити при проучванията на селището при с. Кладенци, с малки изключения, говорят за мирновременен бит. Остаики от нападателно оръжие или предпазно въоръжение не са открити, ако не се смята брадвата с уширения-уши при отвора за поставяне на дръжка, която обаче би могла да се разглежда и като оръдие на труда[1], и десетина върхове за стрели.

Според функциите си находките от желязо се разделят на шест групи: ножчета и огнива, токи и халки, обковки и гвоздеи, инструменти, части от катинари и ключове, върхове от стрели.

Ножчета и огнива. Употребата на ножчета с неголеми размери е една от най-устойчивите черти на бита през ранното българско средновековие. Тази констатация най-добре се илюстрира от находките в двуобрядните езически некрополи, където около тазовите кости на погребаните, независимо от пола им, във всеки трети или четвърти гроб се откриват ножчета.[2]

От селището при с. Кладенци произхождат около 30 цели и фрагментирани ножчета (обр. $60_{9, 10}$). Преобладават тези с малки размери. Намерен е само един нож, който може да бъде отнесен към сравнително големите екземпляри. Дължината на лезвието му е 14 см. Обикновената дължина на острието на ножовете се движи между 10 и 4 см, като по-многобройни са по-късите ножчета.

Невъзможно е намерените ножчета да бъдат класифицирани по предложената от В. К. Михеев схема.[3] Почти всички попадат в определената от него група А. Независимо от това обаче, като не се вземат пред вид размерите им, те могат да бъдат разделени на три типа:

Първи тип: ножчета с прав гръб и извит резец.

Втори тип: ножчета с клиновидно лезвие.

Трети тип: ножчета с извит гръб и извит резец.

Намерените всред находките при с. Кладенци ножчета трябва да са имали универсално предназначение. Носени на пояса, те са били първият «подръчен» инструмент. Съмнение буди само универсалната употреба на широкото ножче с много късо, едва около 3 см лезвие, класирано в третия тип. Твърде вероятно е то да е имало специално предназначение, например за обработка на кожа или за някаква друга занаятчийска операция.

Откритите образци на огнива имат характерната за ранното средновековие условна форма на лира с удължени извивки и уширение в средата (обр. 61)[4]. Може да се отбележи като особеност, че в това селище не се откриват образци от другия тип раннисредновековни огнива — с правоъгълна форма и един[5] или два[6] рога.

---

[1] Станчев Ст. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 106.

[2] Възарова Ж. Цит. съч., с. 86 сл.

[3] Міхеев В. К., Р. Б. Степаньска, Л. Д. Фомін. Ножі салтивскої культуры та їх виробництво — Археологія, 9, 1973, с. 90 — 99.

[4] Възарова Ж. Цит. съч., с. 65, обр. 37_2, с. 132, обр. 81_7, с. 181, обр. 108_4.

[5] Пак там, с. 55, обр. 31_3, с. 56, обр. $32_{2,7}$.

[6] Пак там, с. 135, обр. 93_5.

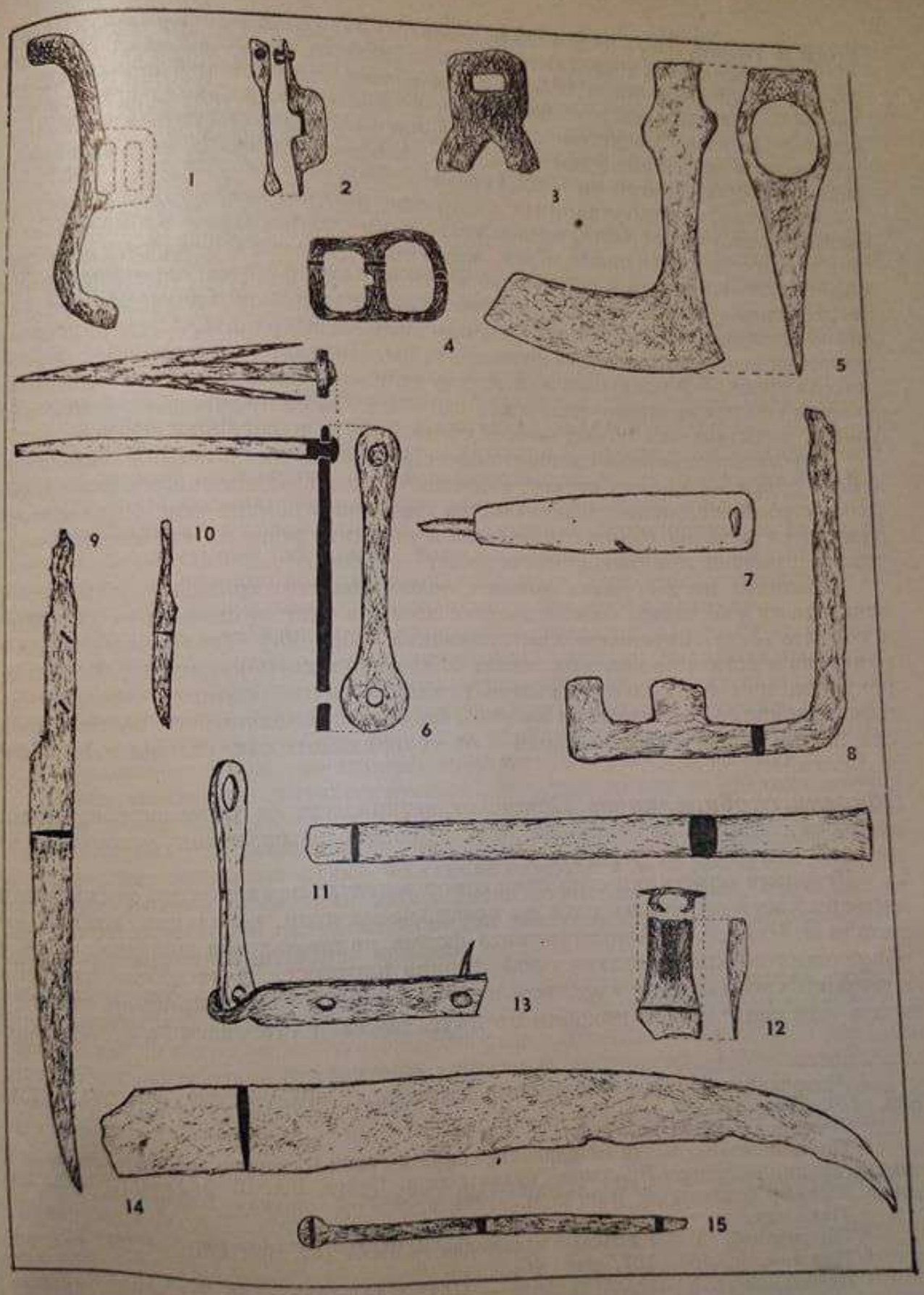

Обр. 60. Железни ножчета, токи, фрагмент от стреме, пеалия, обкови, брадва, оръдия на труда, части от ключове и катинар

Токи и халки. Те са около 20 на брой и имат различни форми и размери. Най-обичайни са кръглите халки с правоъгълно сечение, но се срещат и такива, чиито външни ръбове са заоблени. Две халки имат необичайна форма — правоъгълна и елипсовидна. Окръгленият в единия край профил показва, че това са вече токи, чието езиче е паднало. От желязо са били изработвани и двуставни токи (обр. 60_4). Намерени са три от тях, подобни по форма на бронзовите[1], но без украса.

Разкопките и проучванията на прабългарските некрополи не могат със сигурност да укажат конкретната употреба на токите и особено на халките[2]. По едни от тях е полепнала кожа, т. е. те са от колани и ремъци[3]. Някои пък може би са попаднали в гроба като части от конска сбруя, спуснати там при погребалния обряд.[4] Мястото, където се намират токите и халките в гроба — най-често при таза, но понякога и при главата и краката, — също не може да насочи особено точно към функцията им. Вярванията, свързани с полагането на гробния и погребален инвентар при покойника, не позволяват отчетливо да се диференцира употребата им. Може да се предполо жи, че някои от токите и халките са служили и в облеклото, и в конската сбруя.

Между находките от селището при с. Кладенци има и сигурни останки от *конска сбруя* — част от стреме и псалия от юзда. Запазеното правоъгълно ухо и стръмните, подсказващи овална горна част рамене (обр. 60_3), принадлежат към типа на разпространеното в степните зони на салтовската култура с проучен прабългарски вариант[5] стреме[6].

Псалията им S-образна форма с леко сплеснати краища и откъснато в основата си ухо, което е било двойно: долната част за скобата на зъбалеца, а горната — за закрепване към оглавника (обр. 60_1). Такава лека[7] юзда е намерена в устата на конския скелет от гроб 55 в двуобрядния прабългарски некропол при с. Кюлевча, където псалите точно повтарят описания по-горе екземпляр.[8] Несъмнено прабългарската принадлежност на тези юзди при нас би могла да се потвърди и от успоредиците със селищата по Дон[9] и Волга.[10]

Обковки, скоби, клинове. Повече от четиридесет са железните предмети, които са служили за свързване или укрепване на различни устройства от по-слаб материал — кожа или дърво.

Дебелите пластинки с по един отвор в двата края вероятно са свързвали дървени части на сандък, каса на врата, врата и пр. по начина, който е показала И. Чангова.[11] Асиметричната форма на по-малката показва, че тя е обковавала по края някаква профилирана плоскост. Двете дебели пластини с широко ухо в единия край вероятно са само части от шарнирни панти за врата или сандък и са подобни на друг, показан тук екземпляр (обр. 60_{13})

---

[1] Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 230, обр. 271, с. 231, обр. 274, 275.

[2] Вържарова Ж. Цит. съч., с. 86 сл.

[3] Поставянето на части от конската сбруя в гроба е сигурно засвидетелствувано в прабългарския некропол Большие Тарханы на р. Волга. Вж. В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранные болгары на Волге. М., 1964, с. 30.

[4] Пак там.

[5] Плетнева С. А. От кочевий к городам — МИА 142, М., 1967, с. 187, рис. 50.

[6] Пак там, с. 164, 167, рис. 46_8.

[7] Венедиков И. Българската юзда — ИАИ XXV, 1962, с. 58. Тук авторът разделя българските юзди на леки и тежки.

[8] Вържарова Ж. Цит. съч., с. 118, обр. 70_3.

[9] Плетньова С. А. Цит. съч., с. 169, рис. 146_{II}.

[10] Генинг В., А. Халиков. Цит. съч., с. 53, т. IX.

[11] Чангова И. Цит. съч., с. 248, обр. 17.

или, още по-точно — на цялата панта, намерена при разкопките на левия бряг на р. Тича в Преслав.[1] Такива пластинки са намерени и сред останките от други средновековни селища.[2] Отвърстията, през които са ги приковавали към дървото, не са се запазили, тъй като едната е само фрагмент, а другата — силно корозирала, с много отлагания по повърхността. Близостта на двата отвора в друг фрагмент, както и неговата форма са основание да смятаме, че тази пластинка не е била панта. По-вероятно е да става въпрос за единия край от ухо на ведро.

Върху малка плоска скоба с правоъгълно отвърстие е запазен нит на едното от малките тесни и сплеснати уши (обр. 60_2). Малката дължина на нита показва, че закрепването е ставало към тънка основа — кожа или метал. Подобни скоби са били занитвани в средата на едната тясна страна на колчаните за стрели.[3] Вероятно през тази скоба е минавал единият от посещите ремъци.

При намерените двойни железни клинове свивката се разширява и образува халка. Дължината им (около 5 см) показва, че дървената част, в която са били набивани, е имала значителна дебелина. От разкопките по левия бряг на р. Тича край Преслав е познат цял набор от такива клинове.[4] Може да са били използвани за най-различни цели — за окачване на врата, на капак, на подвижна част на кола, за затваряне с резе и пр.

За затваряне на врата или капак са служили и две шарнирно свързани помежду си пластинки (обр. 60_{13}). Това в същност е панта, едното крило на която се е прикрепвало неподвижно с гвоздеи, а другото се е нанизвало на кука или тясна халка, която би могла да се заключи с катинар.

Различни са и гвоздеите, открити при разкопките. Доста са на брой — над тридесет. Обикновено са с четиристенен клин и пирамидална глава. Различно предназначение от това на останалите ще е имал единственият гвоздей с издължена обла глава. Главата на друг гвоздей е плоска, широка, а клинът — съвсем къс — 1 см. Вероятно този тип гвоздеи са били използвани за обковаване с кожа на дървени предмети, например щитове.

Освен описаните дотук останки от различни по вид и предназначение обковки срещат се и други, направени от различна по дебелина ламарина. На една от тях е запазен къс нит с плоска глава, захванат при извивката на ръба. Шест фрагмента от обковки не са от желязо, а от доста тънка медна ламарина. Всички те са били многократно кърпени с нитове, състоящи се най-често от прегънати надве клиновидни пластинки. На един от тези фрагменти е запазена желязна кръпка.

Оръдия на труда. Сред материалите от селището има само един екземпляр от универсалното оръдие на труда — брадвата. Тя е със сравнително дълга режеща част и остри уширения при отвора на дръжката (обр. 60_3) и повтаря доста точно формите на брадвите от некрополите при гр. Нови пазар[5] и с. Кюлевча[6]. Този тип брадви намира паралели и сред материали от салтовската култура[7], и далеч зад пределите на разпространението ѝ[8]. Като се има

---

[1] Тотев Т. и Ст. Станилов. Граждански постройки на левия бряг на Тича в Преслав — ИНМШ V, 1972, с. 75, табл. V_{15}.

[2] Станчев Ст. Разкопки и новооткрити материали в Плиска. ИАИ XX, 1965, с. 205, обр. 23_3.

[3] Генинг В., А. Халиков. Цит. съч., с. 48, рис. 4_2, табл. $XIII_{3,3}$.

[4] Тотев Т. и С. Станилов. Цит. съч., с. 76, табл. VI_{25-28}.

[5] Станчев Ст. Некрополът до Нови пазар, табл. XXXII.

[6] Вължарова Ж. Цит. съч., с. 123, обр. 73_2.

[7] Плетньова С. А. Цит. съч., с. 137.

[8] Poulik I. Staroslavanska Morava. P., 1948. Tabl. LXI, fig. II.

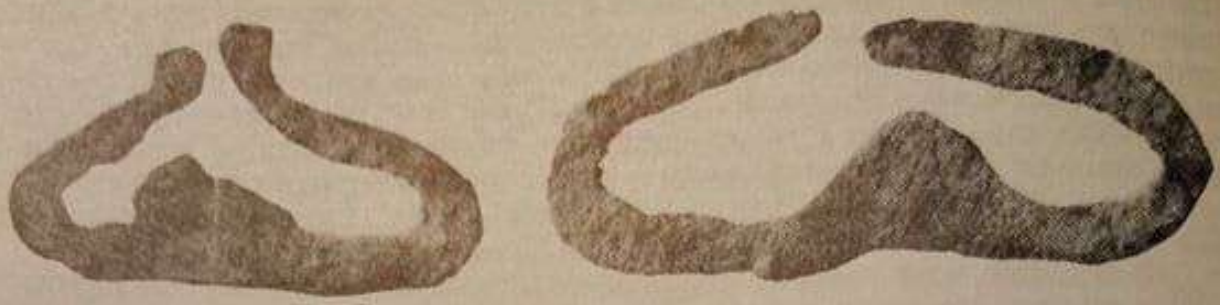

Обр. 61. Железни огнива

пред вид, че от ранното средновековие не са намерени брадви, специално предназначени за въоръжение, може да се смята, че познатите досега са били използвани и като оръжие.[1]

Единственото оръдие на труда, което насочва към селскостопанската дейност на селището, е фрагмент от режещо с дългата си част острие, чиято доста изправена форма напомня повече връх на коса, отколкото на сърп (обр. 60_{14}), тъй като в нашето средновековие сърпът е по-извит и с тясно острие[2]. Въпреки това може да се допусне, че това е част от салтовски тип сърп с почти право лезвие[3], използван за рязане на трева.

Сред занаятчийските инструменти преобладават длетата, едно от които е изцяло запазено. Дълго, с правоъгълно сечение и с равномерно, двустранно източено острие (обр. 60_{11}), то не прилича много на дърводелските длета, открити у нас, чиито остриа са едностранно заточени откъм плоската си страна.[4] Ще предположим, че това длето може да е инструмент на каменоделец. Едностранно е било наточено длето, на чийто фрагмент личи правоъгълно сечение и сплескана широка част на острието. Другите два фрагмента от длета показват, че дръжките им са били дървени. Чрез силно приплескване откъм единия край се е появила желязна пластинка, свита от двете страни, така се е получила втулка, в която била набивана дръжката (обр. 60_{12}). Дърводелски инструменти с втулки за дървени дръжки са открити и в други средновековни селища[5], но те имат големи размери. Тясната и къса втулка на длетата от с. Кладенци говори за неголемите размери на дръжките, т. е. за това, че тези длета са служели за по-тънки, прецизни операции при обработката на дървото.

Подобен на длето е бил друг инструмент, по чийто запазен фрагмент не може да се съди за дръжката. Налице е листовидната, леко изкорубена режеща част. Вероятно това е някакъв вид изгребвачка, предназначена също за дърводелски работи.

На инструмент, свързан със златарство или косторез, може да бъде оприличена права желязна пръчка с правоъгълно сечение, изострена като клинче правилно кръгче. Поради корозията не може да се разбере дали кръгчето е било източено за рязане (обр. 60_{15}). Вероятно на специалист по рязане на кост е принадлежал и съвсем къс инструмент с лъжичкообразно острие.

[1] Станчев Ст. Цит. съч., с. 106.
[2] Чангова Й. Средновековни оръдия на труда в България — НАИ XXV, с. 30, обр. 10; Д. Златарски. Колективна находка от славянски сечива от с. Дълготол — ИВАД XI, 1960, с. 104, обр. 3; Т. Тотев. Колективна находка от средновековни оръдия на труда от с. Златар — Археология 1966, кн. 4, с. 34, обр. 1.
[3] Плетньова С. А. Цит. съч., с. 145, рис. 38_2.
[4] Чангова Й. Цит. съч., с. 37, обр. 18_1.
[5] Пак там, обр. 18_2 и 24_1.

Обратната страна има плоска клиновидна форма и сигурно се е набивала в дървена или костена дръжка. Този инструмент прилича много на онези, наречени от С. Плетньова «инструменти на стругаря»[1], но е по-малък.

Двете, открити при разкопките, шила са били ползвани за различни нужди. Едното, изцяло желязно, е силно корозирало. Другото, с отчупен връх, има добре изработена костена дръжка (обр. 60_7).

Ключове и катинари. Изцяло е запазен заключващият механизъм на едноцилиндров катинар «български тип» (обр. 60_6). Това е права, дебела пластинка с кръгли разширения в двата края. В едното разширение е занитен перпендикулярно «езикът» — кръгъл, с дълга «лястовича опашка», чиито краища достигат на 5 мм от пластинката. В другото разширение има кръгъл отвор. Стрелата влиза в тясното отвърстие на цилиндъра, ушите се свиват и се разтварят, когато пластинката прилегне плътно към него. В същото време отвърстието на обратния край на пластинката се нахлузва на «Г»-образна скоба, захваната в долната част на цилиндъра.

Най-рано датиран катинар от този тип засега е този, намерен в Пянджикет и датиран в VII — VIII в.[2] Вероятно дело на средноазиатските занаятчийски работилници, този тип катинар се разпространява и сред прабългарите. В Русия е най-разпространен през XII в.[3], но не измества двуцилиндровия катинар.[4] Твърде възможно е катинарът от с. Кладенци да е изработен през VIII в.

Част от неопределен засега механизъм, може би пак катинар, представлява друг един предмет. Това е тясна желязна пластинка с ъглово уширение

---

[1] Плетньова С. А. Цит. съч., с. 153, рис. $41_{9—13}$.
[2] Овсянников О. В. О замках «болгарского типа» — СА, 1971, кн. 1, с. 259.
[3] Пак там.
[4] Розенфельд Р. Л. Русские замки домонгольского времени — КСИИМК 49, 1953, с. 35, рис. $2_{11,13,15,17}$.

Обр. 62. Върхове от стрели

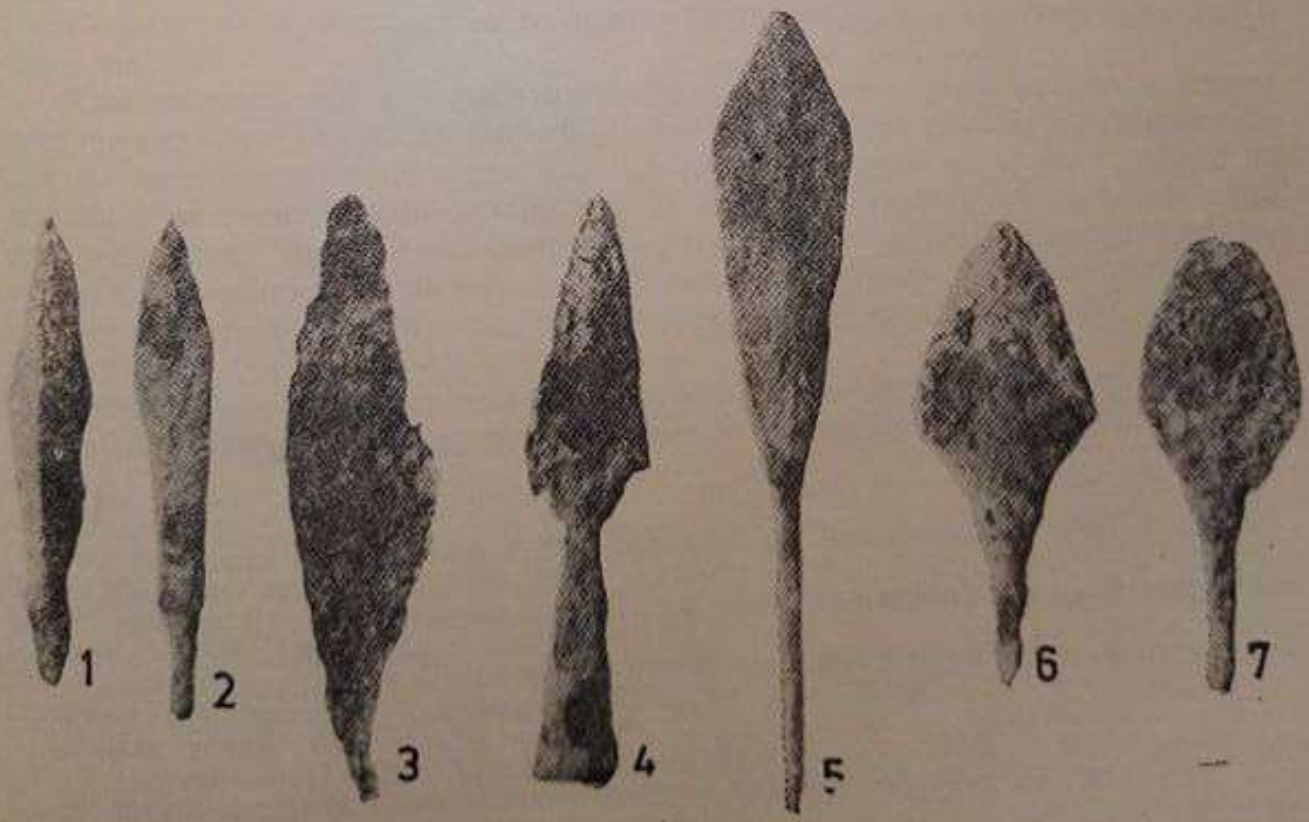

в средата и свивка в единия край, която образува отвор с доста неправилна форма. Противоположният край е раздвоен и само на 2 мм от раздвояването двете части се свиват под прав ъгъл към едната плоска страна. Свивките са дълги 5 мм, но поради корозията не може да се разбере дали това е първоначалната им дължина, или са отчупени. Извивката им е доста правилна. Подобен предмет, определен като ключ, е намерен в Плиска.[1]

По-достъпни за тълкуване са две железни пластинки с по два правоъгълни зъба в края. Едната е «Г»-образна (обр. 60_8), а при другата не е запазено второто рамо. Това са части от предмети, сходни с откритите оръдия на труда в един старобългарски съд в района на с. Тългопол, Варненски окръг.

Изказано е предположение, че това са ръжени[2], но малките размери (дължина 25 — 30 см) и особената форма поставят под съмнение тази интерпретация. Подобни предмети се сочат[3] и като ключове за дървени брави. Това трябва да бъде обяснението за този тип находки и от България.

Вече се отбеляза, че оръжия няма, като се изключат може би намерената брадва с универсално предназначение и десетина върхове за стрели. Всички тези върхове имат познатите от средновековието форми. Срещат се плоските и триръби тесни върхове от т. нар. «авареки тип» (обр. $62_{1, 2}$), листовидни върхове със симетричен и несиметричен профил на ръбовете (обр. $62_{3, 5}$), дълги върхове с обратни куки (тук отчупени) и фуниевидна втулка (обр. 62_4), както и къси листовидни върхове с конкавен профил на задната половина (обр. $68_{6, 7}$).

---

[1] Станчев Ст. Разкопки и новооткрити материали в Плиска — ИАИ XX, 1955, с. 205, обр. 23_1.

[2] Златарски Д. Цит. съч., с. 107, обр. 8.

[3] Розенфелд Р. Л. Цит. съч., с. 33, 35, рис. 2_2.

Бронзови предмети

Почти всички предмети от бронз от селището при с. Кладенци, макар и малко на брой, се отнасят към облеклото на обитателите му.

От четирите обикновени бронзови токи едната е двуставна, с елипсовидна и правоъгълна рами (обр. 63_1). В различни варианти тя е характерна за ранносредновековните находища по нашите земи.[1]

Две колании апликации са ляти и имат изпъкнала гладка повърхност. Обратната им страна е плоска, с нитчета за закрепване (обр. 63_2, $_4$). Апликациите имат сходна украса. По-малката е елипсовидна, несиметрична, с врязани по дължина една срещу друга две вълнисти линии, разделени с къса чертица. По дългите страни на елипсата изпъкват по две топчета (обр. 63_2). Другата апликация е по-голяма, има листовидна форма и същите издатъци от двете страни, но преди да достигнат двете топчета, ръбовете леко се вдават навътре. Такова топче има и на задния край на апликацията. Около ръба на апликацията е врязана успоредна линия, която при всяко топче прави остра чупка навътре и огражда с бордюр ограничената от нея повърхност (обр. 63_4). Приблизително същата по форма, размери и украса апликация знаем от находките в Преслав.[2] Цял набор от подобни апликации е намерен в некропол край с. Вълчедръм, Михайловградски окръг.[3] По този повод е изказано мнение, че тоя вид апликации са се появили като резултат от авърски влияния върху славянската материална култура.[4] Според Н. Мавродинов тази група колании украси се е развила от персийските сърцевидни апликации, в които топчетата са още във форма на волута.[5] Отделянето на тези капки-топчета по ръба от една сложна композиция може да се наблюдава върху голямата тока от саркелското съкровище.[6] Тези апликации от България изглеждат като опростен вариант на салтовските. Сложната орнаментика е изчезнала, капките са се превърнали в топчета и са само издатини в бордюра.

Съвсем опростен в украсата си е и един езичест край на колан, чиято широка страна е отчупена (обр. 63_3). Той има същото като при апликациите гладко изпъкнало лице и два нита за закрепване към обратната страна на колана. Две тесни ивици ограждат надлъж апликацията, без да се съединяват при върха. Подобен коланен край не е известен сред българските находки, но е намерен калъп за накити от Плиска, в който са били изливани сходни с откритата в с. Кладенци апликация, макар и украсени не с две, а с три ивици.[7]

Сред бронзовите токи има една с леко трапецовидна, почти правоъгълна форма (обр. 63_6). Рамата за закопчаване се намира в широкия край и е със-

---

[1] Мавродинов Н. Цит. съч., с. 231, обр. 275_1: Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 134, обр. 82_1, с. 205, обр. 127_2, с. 263, обр. 166_2.

[2] Ангелов Н. и Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав — ИАИ XX, 1955, с. 440, обр. 17_{13}.

[3] Милчев Ат. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България — Археология 1963, кн. 3, с. 33, обр. 12.

[4] Пак там, с. 34.

[5] Мавродинов Н. Цит. съч., с. 228 — 229.

[6] Артамонов М. И. Саркел-Белая Вежа — МИА 62, М., 1958, рис. 35.

[7] Станчев Ст. Цит. съч., с. 104, обр. 12.

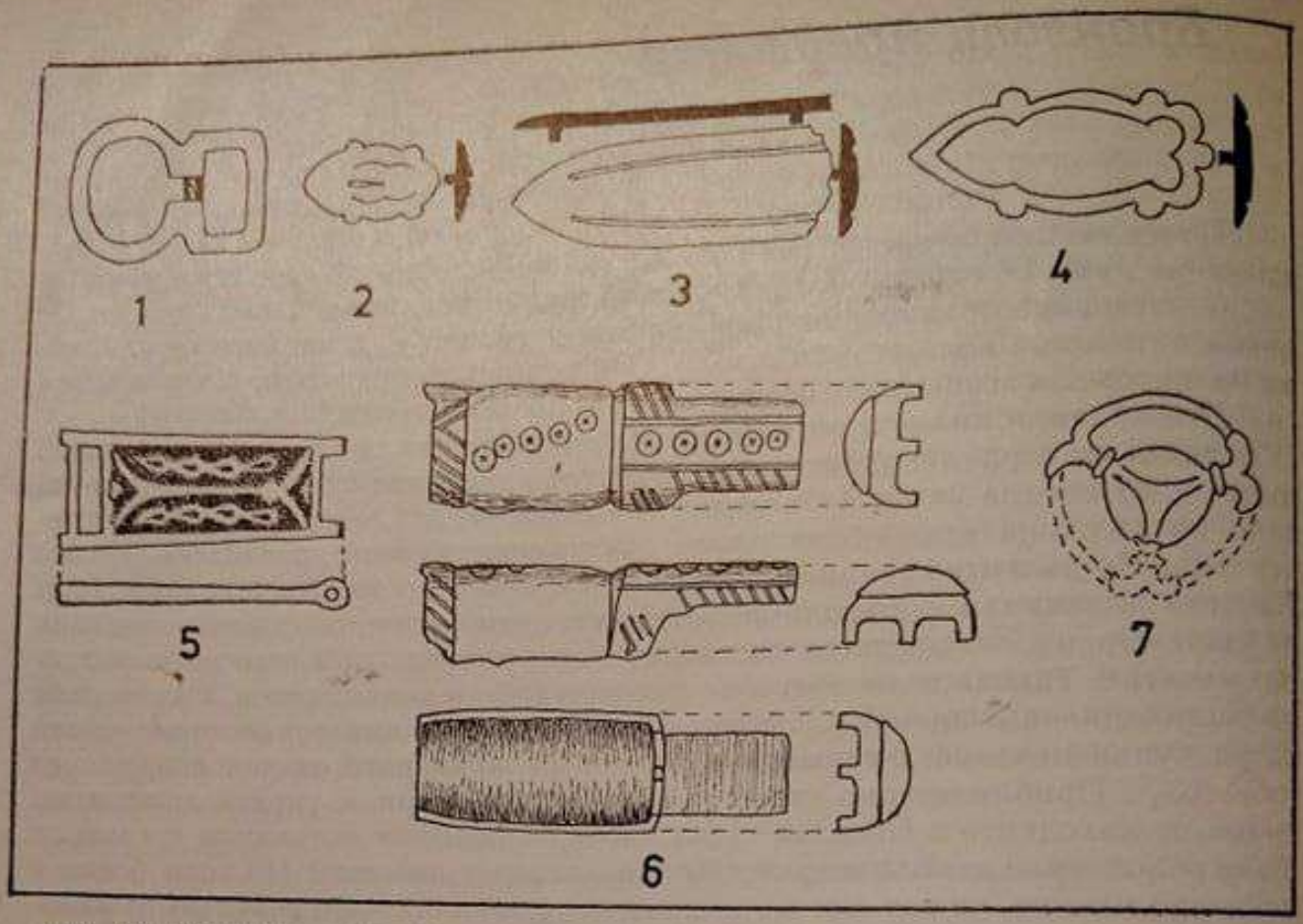

Обр. 63. Бронзови предмети

сем къса. Закрепването към колана е ставало не чрез нитове, както при повечето от средновековните токи, а чрез втора рама на тесния край. Напречната страна на тази рама е била ос, пъхната в две уши. Правоъгълното поле между двете рамки е запълнено с релефна украса. Надлъж по средата минава права линия, която се раздвоява в двата си края. В полетата от двете ѝ страни пълзят гирлянди от по четири листенца, вероятно люлякови. Два растителни повлека или клонки, разделени от вертикална линия, се виждат и върху апликации от Салтов.[1] Тук обаче мотивът е изпълнен по-реалистично и се свързва с украсата по езичестите ажурни апликации от Крим — право стъбло на дърво с клони-листа, наредени от двете му страни.[2] Може би в тази украса трябва да се търси един от основните сюжети в номадското изкуство — «дървото на живота»[3], чиито клони в този пример са се откъснали от стъблото и изглеждат като гирлянди. Разбира се, това предположение не може да бъде съвсем убедително без детайлно проучване на сюжета и на възможностите за неговото опростяване и стилизация, показани в други произведения.

Не по-малко интересен от токата е и фрагмент от ажурен бронзов предмет (обр. 63,). Понеже липсва само малка част, не е трудно да бъде възстановен първоначалният му вид. Централна фигура е равностранен триъгълник със силно издути страни. Около това ядро има конкавно врязани от три

[1] Плетньова С. А. Цит. съч., с. 165, рис. 44,.
[2] Айбабин А. И. Салтовские поясные наборы из Крыма — СА, 1977, 1, с. 228, рис. 3/40 и с. 229, рис. 4/7.
[3] Добре разработено теоретически е развитието на темата у G. Laszo. Steppenvölker und Germanen. Budapest, 1974, S. 112 — 120.

страни линии, които са симетрични на страните на триъгълника и почти се съединяват в ъглите му. От върховете излизат правилно разположени на три места по кръга, върху тесни пръстенчета срещу върховете на триъгълника, по две завити навън листенца върху късо стъбло. Техните връхчета са съединени помежду си с тънки дъги така, че целият предмет има почти правилна кръгла форма. Едната му страна е гладка и леко изпъкнала, а другата — плоска.

Композицията «колело с три спици» се среща сравнително рядко в ранносредновековната орнаментика. Вероятно в основата на тази форма е необходимостта от съединяването в общ център на три ремъка по конската сбруя или по сложносъставните колани на конниците. Бронзово кръгче с три симетрични прореза за ремъци е известно от Саркел.[1] Подобно кръгче, но с отвори, образувани от три конкавни линии, е открито във вътрешния град на Плиска.[2] Съвсем близко до нашата находка е една «съединителна апликация» от Херсон.[3] Тя е със същото ядро, но вместо конкавните линии има изпъкнало кръгче и същите излизащи от три страни стъбла с растителни краища (но без пръстенчета), обаче те са с по три листенца и представляват разтворили се пъпки, имат същите дъги, които съединяват страничните листенца, и образуват кръжилото. Въпреки съществуващото известно сходство между бронзовото кръгче от с. Кладенци и соларните амулети, трудно е да се утвърждава някаква схематична връзка между тях. В същото време трябва да се отбележи, че с фината си изработка кръгчетата от Кладенци и от Херсонес не могат да служат за съединяване на опъващи ремъци. Ако са били включени в коланните накити, то те са имали естетическо значение. Дали обаче трябва да им се приписва някаква самостоятелна магическа стойност, каквато се приписва на коланите[4], засега още не може да се каже[5].

Един от намерените бронзови предмети много се отличава от разгледаните дотук (обр. 63_5). Той има куха, полуцилиндрична форма. Едното дъно на полуцилиндъра е свободно, а другото е донякъде заето от дебела и плътна, също полуцилиндрична пластинка, с дължина, равна на тази на кухото тяло. Останалата част от дъното е профилирана с един зъб в средата. Внимателното оглеждане показва, че в двата края на полуцилиндъра ръбовете на стените са счупени, т. е. предметът не е достигнал до нас в първоначалния си вид. Той е лят, но и обработван допълнително. Отвън украсата му се състои от орнамент «птиче око» и кеси нарези. Този орнамент показва несъмнена принадлежност към епохата на средновековието. При известните ни данни може да се изкаже предположение, че предметът е част от механизъм, който най-вероятно е бил катинар. В това ни уверява находка от Диногеция[6] с почти същата форма и украса, но със запазена странична пластинка. Тя показва, че при надлъжно сдвояване ще се получи цилиндър със страничен издатък за оста на малък бронзов катинар за заключване на ковчеже.

---

[1] Артамонов М. И. Цит. съч., с. 44, обр. 30.

[2] Джингов Г. Археологически проучвания във вътрешния град на Плиска (под печат), обр. 25а.

[3] Айбабин А. И. Цит. съч., с. 227, рис. 2/9 и с. 234.

[4] Мавродинов Н. Цит. съч., с. 77 сл.

[5] С триставни ажурни кръгчета са украсявани колчаните на волжките българи. Вж. В. Ф. Генинг и А. Халиков. Цит. съч., с. 48, рис. 14_3 и табл. $XIII_{13,14}$. За находката от с. Кладенци обаче такава интерпретация е невъзможна, защото липсва нит за закрепване върху обратната страна на кръгчето.

[6] Ștefan Ch., J. Barnea, M. Comșa. Dinogeția I, B., 1967, p. 79, 41_{10}.

Костени предмети

Костените изделия, намерени в селището, не са многобройни, но достатъчно разнообразни и с високо качество на обработка на материала, за да може да се заключи, че са дело на обособен занаят.

Като материал за изработка на костени предмети са служили главно рога от сърни и елени. Сред тридесетината находки има почти цял рог с три разклонения и няколко къса от различни по дебелина рогове с ясни следи от напречно срязване в двата края. Отделни предмети представят полуготова продукция.[1] Голям, почти прав къс от еленов рог е гладко обрязан от четирите страни по дължина, така че се е получила още груба на вид дръжка за нож. В единия край на така изработения предмет личат насечки от ударите на инструмента, изрязал излишното (обр. 64_1). Открита бе подобна, напълно завършена дръжка с желязна пластинка, здраво забита в единия край (обр. 64_4). Вероятно това е дръжка не на нож, а на някакъв малък инструмент. Широката част на пластинката е напреко на правоъгълното сечение на дръжката и при работа, ако това е нож, дръжката ще легне неудобно с тясната си страна на дланта. Откриват се също така дръжки за ножове или инструменти, които са недовършени. Те имат елипсовидно, почти кръгло сечение. Повърхността им е отнемана с добре наточено острие на тънки, тесни обрезъци, че са се получили надлъжни, сливащи се ръбове. На една от дръжките личат споменатите вече насечки, получени при отрязването на рога (обр. 64_3). Единият край на друга дръжка е внимателно издълбан на около 1,5 см и в дъното е дупката за клинчето (обр. 64_2). От апликация върху дръжка на нож или сабя навярно е и полуцилиндричен костен фрагмент с дупка по ососвата линия на гладко обработената външна повърхност (обр. 64_5).

При едно костено рогче половинката откъм върха е загладена до блясък, а другата е с отнета повърхност, образуваща единадесет надлъжни плоскости, равномерно орнаментирани с «птиче око»[2], композирано като повлек (обр. 64_6). Дебелият край на рогчето е отчупен, но личи около 1,5 см издълбаване навътре. Такива рогчета без украса[3], с украса «птиче око»[4], с рисунки и знаци[5] са известни отдавна в археологическата литература. По-рано те се тълкуваха като инструменти от първа необходимост[6], шила, които може би играят ролята на амулети.[7] Напоследък се предлага нова тяхна функция — за вадене на върхове на стрели от тялото, но не се посочва начинът, по който може да се извърши това.[8]

Особен интерес представлява друг костен предмет (обр. 64_7). Това е къса, равномерно стесняваща се към средата тръбичка, изработена от фалан-

---

[1] Тотев Т. За обработката на кост в Средновековна България — Археология 1963, кн. 3, с. 85 сл.

[2] Тази украса се среща много често по средновековните костени изделия. Вж. Т. Тотев. Цит. съч., с. 86, обр. 3б, с. 88, обр. 5а, с. 89, обр. 6б. В Кладенци я има върху още няколко по-безлични фрагмента, между които и един от много тънка апликация (обр. 64_{10}).

[3] Възарова Ж. Цит. съч., с. 105, обр. 59_1, с. 118, обр. 69_3.

[4] Чангова И. Търговски помещения, с. 240, обр. 8_1.

[5] Михайлов Ст. Археологически материали от Плиска — ИАИ XX, 1955, с. 65, обр. 19.

[6] Пак там, с. 66.

[7] Станчев Ст. Цит. съч., с. 207.

[8] Възарова Ж. Цит. съч., с. 411.

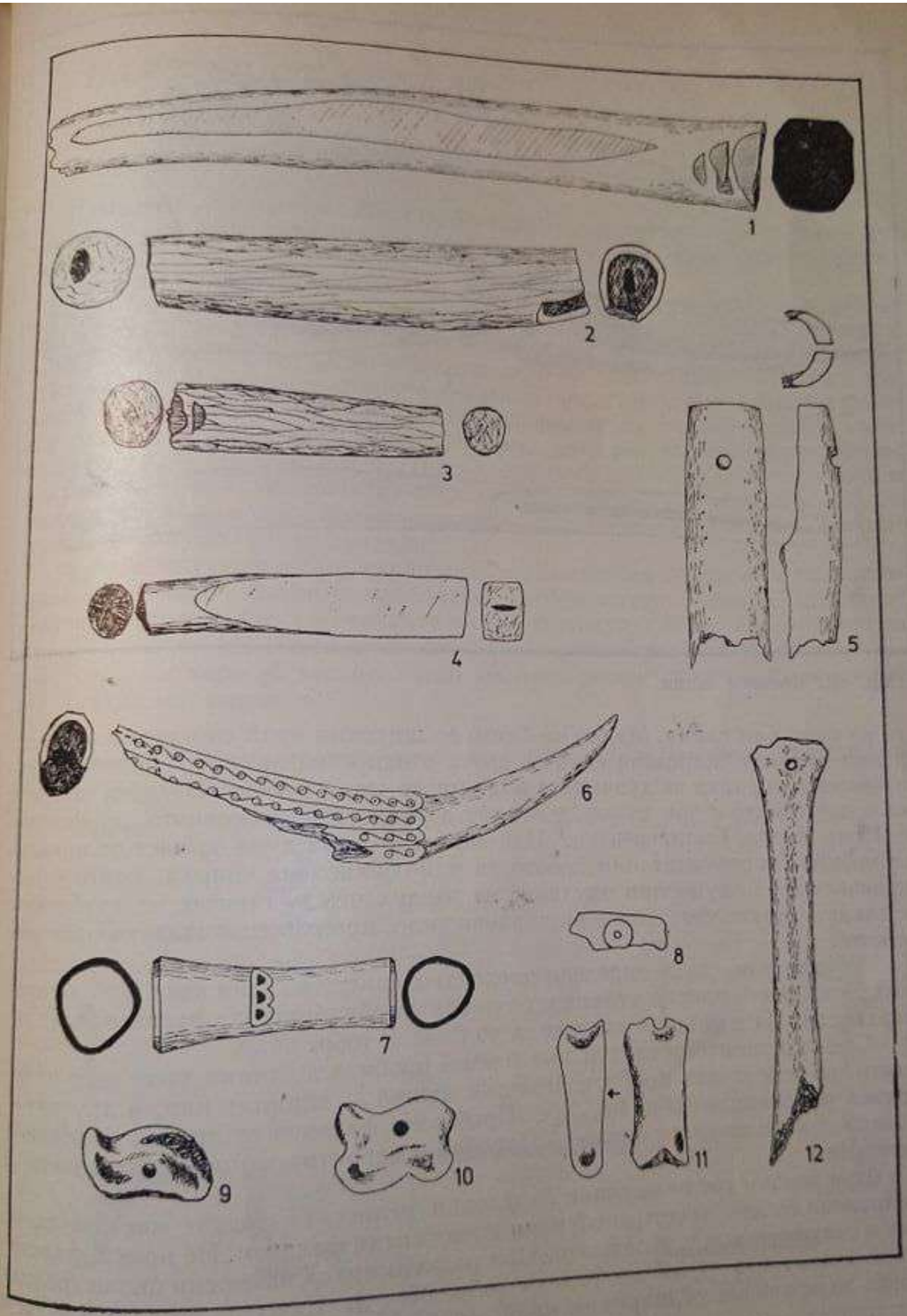

Обр. 64. Изделия от кост

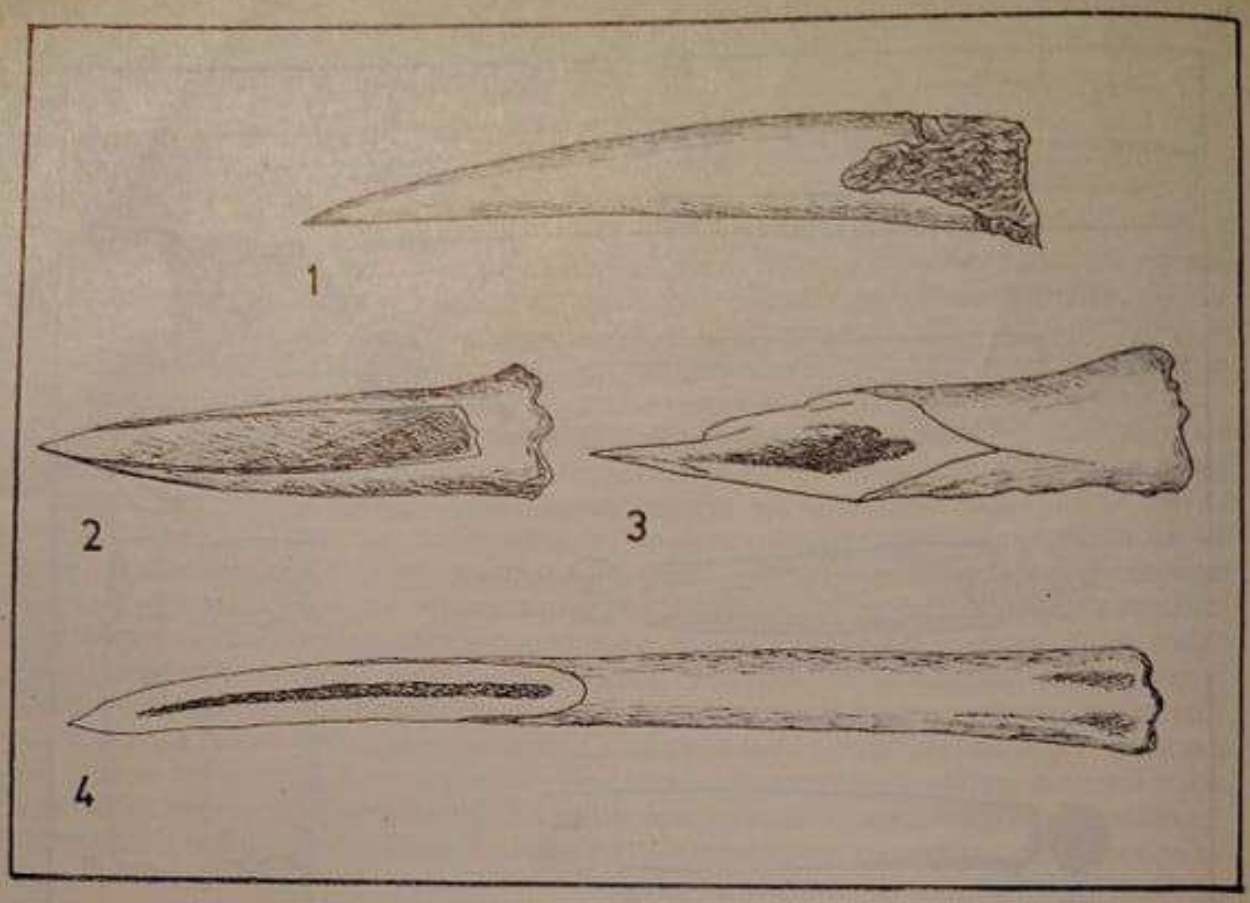

Обр. 65. Костени шила

га на овца или сърна. Малко по-близо до широкия край са изрязани три еднакви дупчици, наредени една до друга в напречна линия. Изрезите са направени косо, така че дупчиците имат много остри ръбове. Подобен предмет, но с две вместо с три дупки, е открит в ранносредновековното селище при с. Нова Черна, Силистренско.[1] Най-вероятно става дума за част от някакъв музикален инструмент или просто за най-обикновена свирка, която е възпроизвеждала звуци при вдухване на въздух между стените на тръбичката и някаква друга част, може би дървено тяло, пропускащо въздуха през дупчиците.

Трудно може да се определи предназначението на една къса кост от крак на прасе, чиято плоска страна е служела за обработка на равни плоски повърхности. Тя е равна и загладена до блясък (обр. 64_{11}).

Сред костените предмети има и една пробита в единия край част от фаланга на агне и два пробити агнешки ашика — единият цял, а другият — срязан наполовина (обр. $64_{8,9,12}$). Пробитите фаланги от дребни животни се тълкуват като амулети-онгони.[2] Подобно е вероятно и предназначението на ашиците.

Във всички средновековни български селища се срещат костени шила, направени съвсем просто от счупени животински фаланги. Не прави изключение и селището при с. Кладенци. При разкопките са намерени около двадесет шила с дължина от 6,5 до 13,5 см (обр. $65_{1,2,3}$). Едно от шилата е рогче с нарез за връзване до широкия край, но без да е издълбано (обр. 65_4).

[1] Милчев Ат. и Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 112.
[2] Плетньова С. А. Цит. съч., с. 179, 197, рис. 47.

Находки от стъкло

Находките от стъкло са само фрагменти от две групи — от съдове и от плоско прозоречно стъкло. Всички тези фрагменти имат тревистозелен оттенък.

Вероятно от сравнително голяма чаша е фрагментът от устие с леко удебелен ръб (обр. 66_1). Част от подобен съд е известна от стъкларската работилница в Патлейна.[1] Намират се и фрагменти от високи чашки на тънко краче върху столче (обр. $66_{3, 7, 8}$). При проучването на стъкларската работилница в Патлейна — Преслав са открити и такива части от чашки.[2] Вероятно от дъното на подобна чашка е фуниевидният фрагмент, очукан в двата края (обр. 66_4). По-трудно е да се обясни от какъв по форма съд е един цилиндричен фрагмент — дъно, от което сякаш е отчупено крачето, а горната част е толкова тясна, че не би могла да служи в обикновения бит (обр. 66_5). Не е изключено това да е съд с форма на ампула. Възможно е и да се касае за чашка, която нагоре се разширява.

Фрагментите от плоско стъкло са с неравномерна дебелина и не съвсем равна повърхност. Вътре се забелязват дребни шупли. Това са късове от прозоречно стъкло. Сред по-тънките има и един окулус (обр. 66_2), подобен на тези от Преслав.[3] На някои от по-дебелите се забелязват прави заоблени ръбове, което ни кара да мислим, че те са прозоречни стъкла с правоъгълна или квадратна форма.

---

[1] Джингов Г. Средновековна стъкларска работилница в Патлейна — ИАИ XXVI, 1963, с. 64, обр. 19.

[2] Пак там.

[3] Пак там, с. 62, обр. 17.

Обр. 66. Находки от стъкло

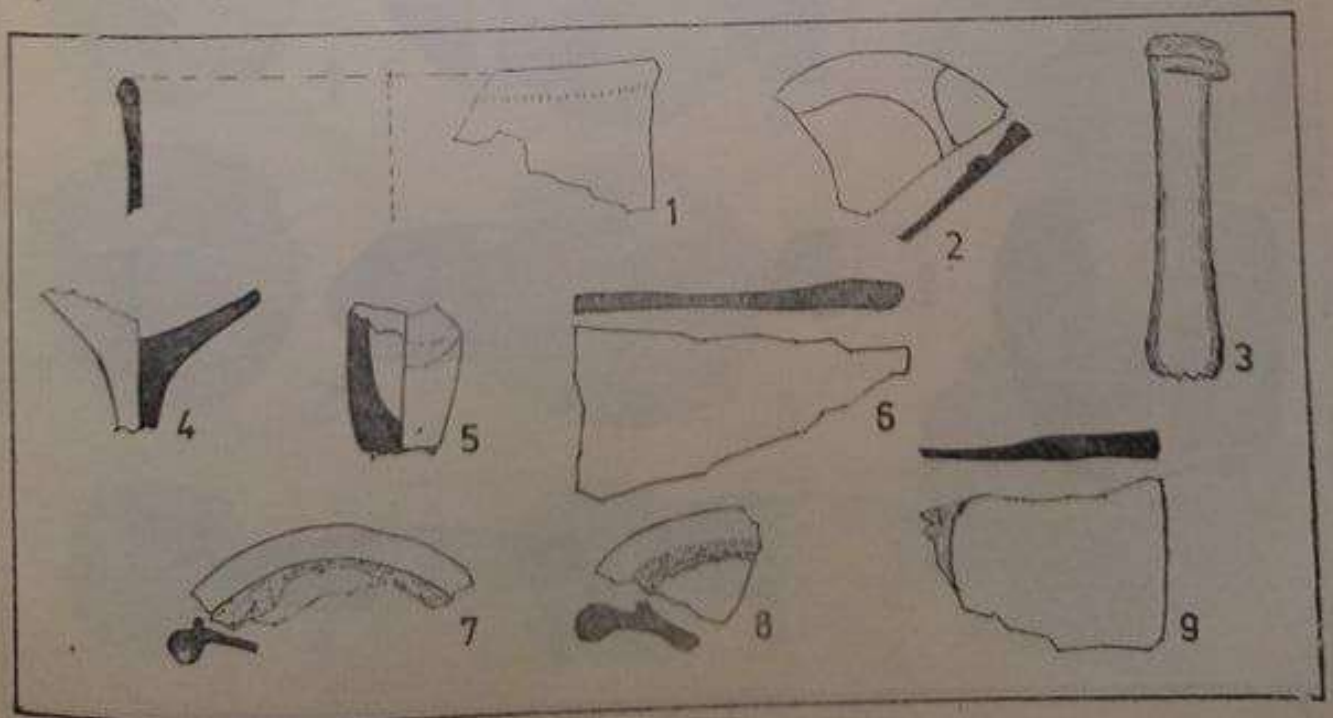

Други находки

Освен различните предмети от метал, кост и стъкло при разкопките в селището бяха намерени и около тридесет цели или фрагментирани, с биконичен или елиптичен профил прешлена за вретено (обр. 67). Едни от тях са гладко източени и даже украсени с врязани линии или чрез излъскване (обр. $67_{1-3,6}$). По-малко на брой са грубо лепените, без всякаква украса по повърхността (обр. $67_{5,4}$). Най-много са прешлените, изрязани от фрагменти от керамични съдове, керемиди и тухли (обр. 67_{7-10}). Обикновено те са плоски и по повърхността им има следи от острието, с което са рязани.

Сравнително многобройни са и други предмети, свързани с домашния бит — брусове от зелен шиферен камък, части от хромели.

От разкопките произхождат и цели, и фрагментирани керемиди с врязани знаци — ипсилон, фланкиран от две вертикални хасти, добре познат ни от другите старобългарски центрове. На различни места в разкопаната площ попаднахме на варовикови квадри, някои от които, ако се съди по леглата, вдълбани в една от страните им, са били използвани за бази на дървени подпори (колони).

На различни места в насипа с материали от ранното средновековие се срещат едри буци желязна шлака и по-дребни от стъклена. Това са явни следи от производствена дейност, но съоръжения, които да се свържат с тези находки, не бяха открити.

Обр. 67. Прешлени за вретено

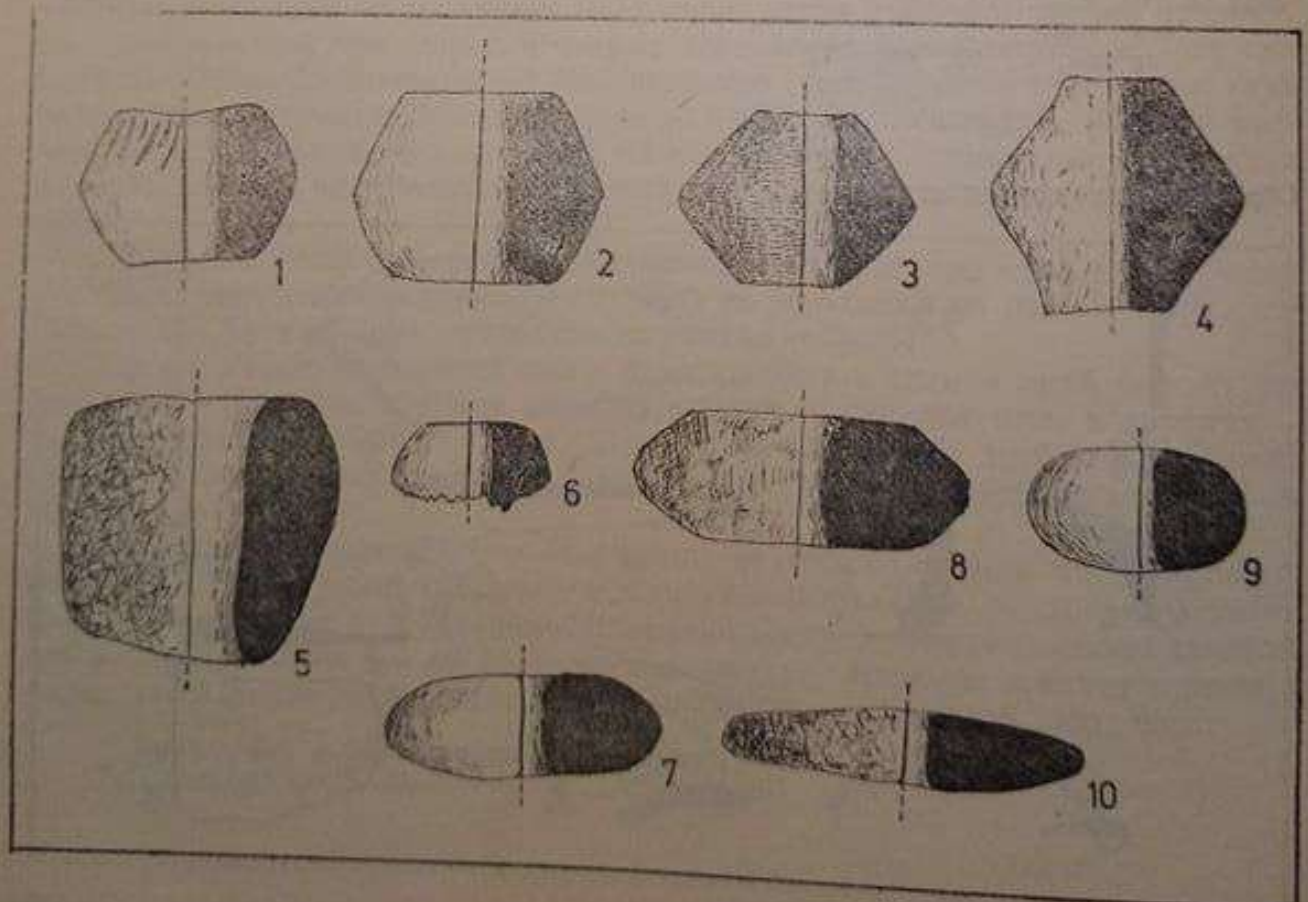

Монети

Хронологическите бележки, свързани със стратиграфската картина в селището и с находките от него, до известна степен се потвърждават и от намерените монети. При тяхното разглеждане следва да се изключат две късноантични монети (IV в.), попаднали тук вероятно от съществуващо наблизо по-ранно селище, както и едно турско акче, защото те нямат нищо общо с останалия материал.

Намерените осем византийски монети обаче не могат да дадат пълна картина на хронологическите граници на живота в селището. Както и при други ранносредновековни селища, тези монети бележат последните десетилетия от съществуването му. Сечени са между 970 и 1030 година.[1]

В двора на една от близките до селището къщи е намерен оловен печат (обр. 68, 7, 8).[2] На едната му страна е изобразен брадат светец, а на другата има надпис на редове.[3] По стил този печат е сходен с византийските печати, които сравнително често се откриват в старобългарските селища и са сигурно датирани в X и началото на XI век.[4]

---

[1] Монетите са определени от Ив. Йорданов, за което му изказваме благодарност.
[2] В двора на Величко Н. Иванов от с. Кладенци.
[3] Печатът ще бъде отделно проучван и издаден от Ив. Йорданов.
[4] Герасимов Т. Български и византийски печати от Преслав — Сб. Преслав II, С., 1976, с. 132 сл.

Обр. 68. 1 — 7 — монети от селището; 7, 8 — оловен печат

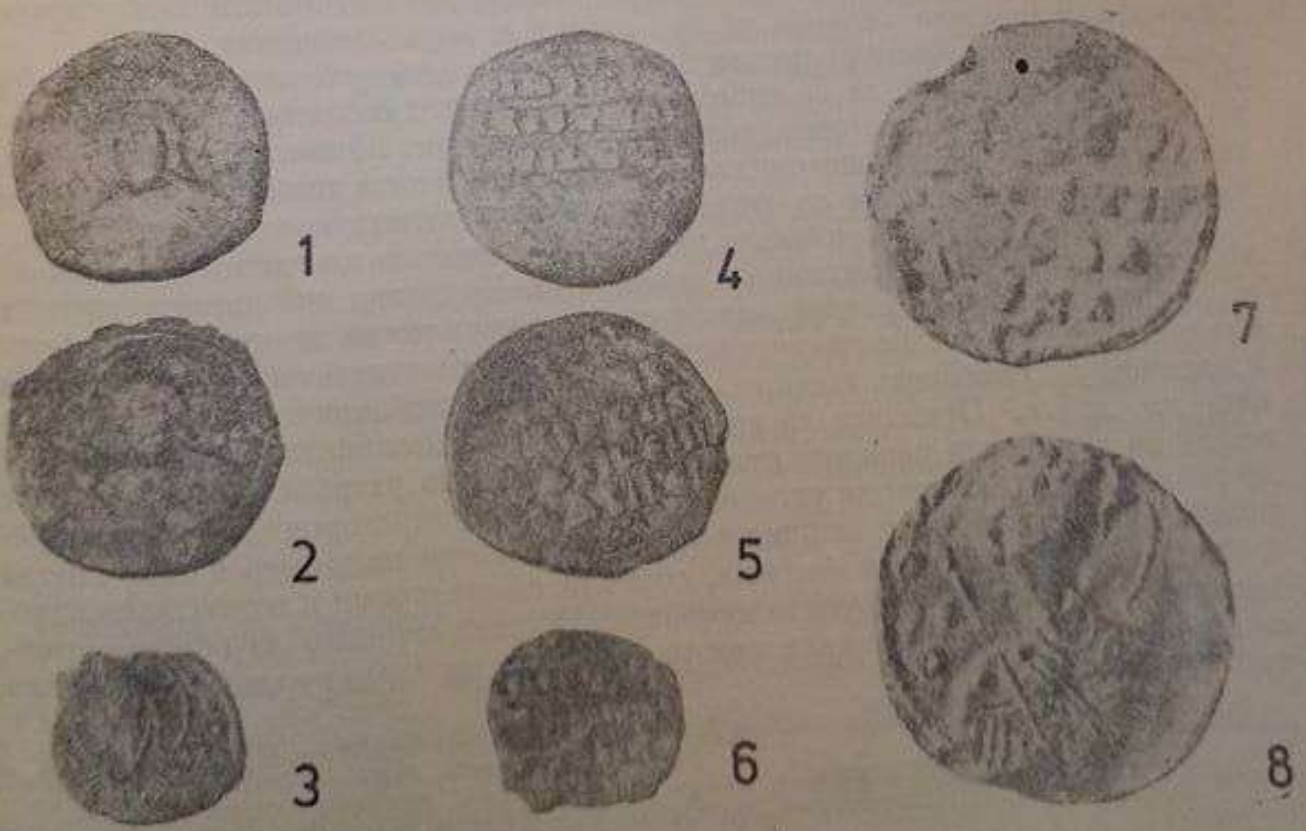

Заключение

Резултатите от разкопките на селището при с. Кладенци — проучването на укреплението и жилищата, данните от стратиграфската характеристика, анализът на находките и пр., налагат определени изводи, които засягат стопанските, етнически и хронологически проблеми на старобългарските селища.

Местоположението на селището при с. Кладенци му отрежда особено място сред другите средновековни селища в тази част на България. Намирайки се на пътя между Дръстър и Плиска, очевидно то е изпитвало благотворното влияние на тези центрове. На търговски връзки ще се дължи особеното съотношение между отделните групи в керамичния комплекс — големият процент белоглинеста керамика, големият процент глазирана керамика, употребата на съдове, работени на бързовъртящо се грънчарско колело, и на сравнително тънкостенни съдове, характерни за Плиска и Преслав.

Не е лесно да се уточни поминъкът на населението, обитавало селището. Оскъдните находки не дават големи възможности в това отношение. Разположението на селището в лесостепния район, многобройните останки от животински кости[1] и данните, които следва да се отбележат за етническия произход на това население, дават да се разбере, че животновъдството е играло най-значителна роля в неговия бит. От друга страна, едва ли по-малко значение е имало и земеделието, зърнопроизводството. За това свидетелствуват хромелите, ямите, предназначени за съхраняване на зърно, пещите за печене на хляб — така многобройни в селището. Вероятно в определени етапи от развитието на селището надмощие е имал ту единият, ту другият основен поминък. Но кой и кога, трудно е да се каже. Може само да се предполага, че ранният период от живота на селището е свързан със скотовъдна дейност.

Многобройните останки от еленови рога показват, че както и в други ранносредновековни селища, и тук ловът е имал значение.

Сравнително многото предмети от метал и най-вече инструментите са достатъчно основание да се твърди, че в селището са съществували занаяти — дърводелство, косторез, обработка на метали. За железарство и стъклопроизводство несъмнено свидетелствуват желязната шлака и стъклените отпадъци, въпреки че не са открити производствените помещения.

Единственият белег за обществената структура на населението в селището е гнездовото разположение на жилищата. При това жилищните групи в с. Кладенци рязко се различават от разположението на жилищата в раннославянските селища. Там групите са значително по-големи и като обиталища и средища на семейната община са разположени на значителни разстояния едно от друго.[2] Предлага ли гнездовото разположение възможности да се мисли за конкретни решения относно общественото устройство на жителите на такива селища, могат да установят само бъдещи по-широки и пълни проучвания. Още повече, че в селището при с. Кладенци например в едно гнездо и една група се намират и жилища, които не са застроени и използвани едновременно. Възможно е групата семейства от едно «гнездо» да образуват обществена единица, възникнала при разлагането на структурата на таборния тип чергарство.

---

[1] Костите не са изследвани.

[2] Русанова, И. П. Славянские древности VI — VII в. М., 1976, с. 48 — 50.

Не по-малко сложен е въпросът за етническата принадлежност на обитателите на селището при с. Кладенци. В етническата интерпретация на находките малко може да се разчита на най-обилния — керамичния — материал. Досега все още не е разработена съвсем отчетлива диференциация на отделните типове и разновидности. Ако не се вземе пред вид съотношението между отделните групи, керамиката, открита в селището при с. Кладенци, по същество не се различава от старобългарския комплекс, датиран между VIII и X в. Изключение правят фрагментите от керамични съдове, работени на ръка, които, макар и малко на брой, дават една определена насока на разсъжденията от хронологически и етнически порядък. Белезите на тази керамика я определят като прабългарска. При това като естествен може да се отчете фактът, че тук липсва културен пласт с материали, характерни за ранната славянска култура по нашите земи. Оттук следва изводът, който е най-приемлив по пътя на съжденията върху тези факти, че дошлите тук българи са се заселили на празно място, на свободна площ. В началния период от съществуването на селището те вероятно са живели без намеса на славянски елемент. Някои особено характерни предмети, като фрагментът от стремето за прабългарския характер на населението не е лишено от основание. Косвено подкрепят това твърдение плитко вкопаните жилища, които може да се счита, че бележат момент на усядане на номадско население — преминаване от наземни към вкопани жилища. Все във връзка с това е, както споменахме вече, и особеното групиране на жилищата, наличието на многобройни пещи и ями извън тях и т. н. Такива характерни елементи липсват в публикуваните досега ранносредновековни селища.

Селището при с. Кладенци се отличава от проучваните и публикуваните селища от десния бряг на Дунава по общата стратиграфска характеристика — липсата на раннославянски пласт с керамика, работена на ръка или доработвана на примитивно грънчарско приспособление. Според предложената от Ж. Вăжарова хронологическа схема началната граница за употребата на такова помощно грънчарско съоръжение е краят на VI в.[1]

Р. Рашев убедително доказва, че с идването си на Долния Дунав към 680 г. прабългарите бързо организират фортификацията на заетите територии със стратегически валове и укрепени лагери.[2] Това в същност били и селища, обитавани от организираните военни поделения. Оттук би могло да се допусне, че началната дата на това селище е краят на VII и началото на VIII в.

Насипната структура на вала показва, че се касае за едно от най-ранните селищни укрепления, строени едновременно със стратегическите валове. Това заключение е резултат от съжденията, че изграждането на землени валове с употребата на чимове изисква повече време и твърде праводоподобно е изказаното мнение чимовите укрепления да са устройвани след насипните.[3] Като факт за една сравнително ранна дата може да се приеме и наличието на плитко вкопани и наземни жилища във вътрешността на укреплението, които така или иначе се отнасят към началото на процеса на усядане на прабългарите.[4]

---

[1] Вăжарова Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI — XI в., С., 1965.

[2] Рашев Р. Българските землени укрепителни строежи на Долния Дунав (VII — X в.). Дисертация. С., 1977.

[3] Насипен е най-ранният прабългарски вал в днешните български земи — Плисковският — вж. Р. Рашев. Цит. съч., с. 13 — 14.

[4] Такива плитко вкопани жилища са открити и в салтовските селища — според непубликувани данни от проучвания, дадени ни от С. А. Плетньова.

Керамиката, работена на ръка, от която бяха намерени малобройни фрагменти и рязко се отличава от характерната за славяните керамика от типа Прага (корчак-житомирска)[1], също се определя като принадлежаща на прабългарското население. Подобна е керамиката в селища от Приазовието и на Дон, които имат отношение към прабългарската култура[2]. Макар и условно, този тип керамика ще бъде един от белезите за ранното присъствие на прабългари тук.

По-лесно определима е крайната граница на съществуването на селището. Образците от керамика, монетите и оловният печат определят тази дата към първата половина на XI в.

Въз основа на данните от проучванията на жилищата периодът в тези две граници може да се раздели на две: края на VII (началото на VIII в.) — IX и IX в. — XI в. Двата етапа на живот в селището се регистрират от ред вече отбелязани факти.

Находките от обработени варовикови блокове, от керемиди със знаци «ипсилон» подсказват присъствието на някаква монументална сграда, каквито са характерни за строителството от старобългарския период. Но при проучването на тази площ следи от такива не се откриха.

Причината за прекратяване на живота в селището е сравнително ясна. При разкопките не се забелязват следи от пожари. И най-внимателните наблюдения не показват следи от насилие при унищожаване на жилищата или съоръженията около тях. Не бяха открити керамични съдове върху подовете на жилищата. Находките от така ценните през средновековието метални предмети са случайни, извън жилищата, което показва, че са били повредени и захвърлени или изгубени от собствениците си. Така може да се счита за сигурно, че обитателите на селището са го напуснали спокойно и мирно, отнасяйки със себе си целия си инвентар.

Да се изясни причината за това помага сравнително точно определената крайна граница в хронологията на живота в селището — първата половина на XI в. Трябва да приемем, че напускането на селището има безспорна връзка с добре познатите от историческите извори нашествия на печенезите в този район. Предизвестени вероятно за опасността от нападение, жителите на селището са го напуснали, търсейки по-сигурно място за запазване живота и имуществото си.

М. И. Артмонов предлага друго обяснение за прекратяване на живота в много от старобългарските селища в Североизточна България към началото на XI в. Той предполага, че населението се е присъединявало към печенежките отряди и във войните и набезите срещу Византийската империя е споделяло тяхната съдба.[3] За утвърждаване на подобна теза обаче съществуват ред недоказани неща и непреодолими пречки.

Няма съвсем сигурни данни, които да свидетелствуват за съществуването на селище в рамките на старобългарското укрепление през периода XII — XIV в. Но като се вземат пред вид находките на тънкостенна и «сграфито» керамика и каменните настилки в известни сектори, открити над руините на старите съоръжения, възможно е и да бъде поставен този въпрос. Не може обаче да се определи мястото, където е било селището и неговият характер през Второто българско царство.

---

[1] Русанова И. П. Славянските древности VI — VII в., М., 1976.

[2] Номадска керамика на ръка с ранна дата сочи С. А. Плетньова — вж. Номадски поселища през VII — IX в. в Приазовието и басейна на р. Дон — Археология, 1964, кн. 4.

[3] Артамонов М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. Доклады географического общества СССР, вып. 15, 1970, с. 12 — 13.

Съдържание

Проучване на селището 5
Укрепително съоръжение 10
Жилища 15
Пещи и ями 35
Обща характеристика на селището. Селищно устройство. Хронология 40
Керамика 44
Железни предмети 68
Бронзови предмети 75
Костени предмети 78
Находки от стъкло 81
Други находки 82
Монети 83
Заключение 84

Станчо Вакларов
Станислав Станилов

КЛАДЕНЦИ
ранносредновековно българско селище

Рецензент к.и.н. *Димитър Димитров*
Редактор ст.н.с., к.и.н. *Димитър Овчаров*
Редактор на издателството *Димитричка Железарова*
Художник *Мария Чакърова*
Худ. редактор *Владимир Иванов*
Техн. редактор *Добринка Маринкова*
Коректор *Светла Димитрова*

Българска, първо издание

Дадена за печат на 20. IV. 1981 г
Подписана за печат на 12. IX. 1981 г.
Излязла от печат м. септември 1981 г.
Изд. № 1465 Формат 70×100/16 Тираж 5200
Печ. коли 5,50 Изд. коли 7,13 УИК 7,36 Цена 1 лв.
ЕКП 9531428211;0636 — 12 — 81

08 Книгоиздателство «Георги Бакалов» — Варна
ДП «Стоян Добрев-Странджата» — Варна Пор. № 94